

**Marek Edelman**

# **Upproret i Warszawas getto**

**Polska originalet: *Getto walczy: udział Bundu w obronie getta warszawskiego*, 1945**

**Översättning till engelska: *The Ghetto Fights*, New York 1946: American Representation of the General Jewish Workers' Union of Poland**

© Göran Kärman

*Till minnet av Abrasha Blum*

---

Marek Edelman (1919-2009) var polsk-judisk politisk aktivist och läkare. Han blev ledare för upproret i Warszawas getto. Denna skrift är hans egen redogörelse för kampen.



Marek Edelman 2005

## Upproret i Warszawas getto

När tyskarna ockuperade Warszawa 1939, fann de den judiska politiska och sociala världen i ett tillstånd av fullständigt kaos och upplösning. Nära nog alla ledande personligheter hade lämnat Warszawa den 7 september.<sup>1</sup> De 300 000 judarna upplevde en djupare känsla av ensamhet och hjälplöshet än resten av befolkningen.

Under sådana omständigheter var det lätt för tyskarna att omedelbart dominera befolkningen genom att bryta ned dess moral genom förföljelser och genom att framkalla en känsla av passiv underkastelse. De erfarna och djävulskt raffinerade tyska propagandaorganen arbetade outtröttligt för att uppnå detta och spred – för sin tid – otroliga rykten som ökade paniken och förvirringen i det judiska vardagslivet. Senare, efter kort tid, passerade behandlingen av judarna stadiet med enstaka knytnävsslag mot ansiktet, sadistiska vräkningar av judar från deras hem och det kaotiska haffandet av judar på gatan för meningslösa arbeten.<sup>2</sup> Förföljelserna blev nu definitiva och systematiska.

Så tidigt som i november 1939 offentliggjordes de första förordningarna om ”utrotning”: upp- rättandet av ”utbildningsläger” för den judiska befolkningen som helhet och konfiskeringen av alla judiska tillgångar utöver 2 000 złoty per familj. Senare kom det en mängd förbud och förordningar. Judar förbjöds att arbeta inom nyckelindustrier, i statliga institutioner, att baka bröd, att tjäna mer än 500 złoty i månaden (och priset på bröd steg stundtals till 80 złoty per kilo), att köpa av eller sälja till ”arier”,<sup>3</sup> att söka hjälp på ”ariska” läkarmottagningar, att behandla ”ariska” patienter, att åka tåg eller spårvagn, att lämna staden utan särskilt tillstånd, att inneha guld eller juveler och så vidare. Efter den 12 november 1939 måste varje jude från 12 års ålder bära vit armbindel med blå davidsstjärna på högra armen (i andra städer, exempelvis Łódź och Włocławek, skulle judar bära ett gult tecken på bröst och rygg).

Judarna levde – misshandlade, nertrampade och slaktade utan någon som helst orsak – i konstant rädsla. Det fanns bara ett straff för den som inte följde reglerna – döden – men inte ens ett noggrant åtlydande av dem skyddade mot tusen alltmer fantastiska förnedringar, förödmjukelser, allt grövre och plötsligare straff, återkommande terrorhandlingar och ännu fler regler. Ovanpå allt detta tillämpades den oskrivna lagen om kollektivt ansvar mot alla judar. Av den anledningen sköts summariskt 53 manliga invånare i hyreshuset på Nalewki-gatan 9, i början av november 1939, som straff för att en av hyresgästerna misshandlat en polsk polis. Den händelsen, som var den första massomfattande bestraffningen, ökade känslan av panik hos Warszawas judar. Deras rädsla för tyskarna tog sig nu former som saknade motstycke.

I den här atmosfären av terror och rädsla, och under förhållanden som var fullständigt annorlunda, återupptog – eller snarare fortsatte – Bund sin politiska och sociala verksamhet. Bund var det största judiska partiet i Polen, grundat 1897. Dess program var socialistiskt, och Bund befann sig i stark opposition till den polska förkriagsregeringen.<sup>4</sup> Trots allt som hände, verkade det bland oss finnas människor som ville fortsätta arbetet. Först måste psykologiska svårigheter övervinnas. Till exempel var känslan att var och en kunde gå under ögonblickligen, *inte* på grund av sin speciella verksamhet, utan som en misshandlad och förödmjukad – inte människa – utan jude, ett mycket deprimerande handikapp.

<sup>1</sup> Tyskland invaderade Polen den 1 september 1939, men Warszawa gav inte upp förrän 26 dagar senare.

<sup>2</sup> När de ockuperande tyskarna behövde arbetskraft för någonting, fängade man bara in ett antal på måfå från gatorna. Detta gjordes ofta bara för att trakassera befolkningen.

<sup>3</sup> ”Arisk” var den term nazisterna använde för att skilja de nordeuropeiska raserna från andra som ansågs främmande eller mindre värda, i detta fall judarna.

<sup>4</sup> För mer information om Bund, se introduktionen.

Den här övertygelsen att man aldrig behandlades som en enskild människa var något som orsakade brist på självförtroende och hämmade viljan att arbeta vidare. Dessa faktorer är kanske de som bäst förklarar varför våra aktiviteter omedelbart efter Warszawas fall huvudsakligen hade karaktären av välgörenhet, likaså varför det tog så jämförelsevis lång tid innan de första instinktiva handlingarna av väpnat motstånd mot ockupanterna inleddes, och också varför det inledningsvis var så svagt. För att övervinna vår egen fasansfulla apati, för att tvinga oss själva till den minsta gnista av aktivitet och för att bekämpa vår egen acceptans för den allmänt rådande känslan av panik – krävde även dessa små uppgifter verkligt gigantiska insatser från vår sida.

Men inte ens under de allra mörkaste stunderna upphörde Bund med sina aktiviteter. När partiets centralkommitté tvingades lämna Warszawa i september 1939, hade den överlåtit ansvaret för det fortsatta politiska arbetet på Abrasha Blum. Det var han som, tillsammans med Szmul Zygielbojm och i samarbete med Warszawas borgmästare, Starzynski, organiserade de judiska enheter som aktivt deltog i försvaret av huvudstaden. Nästan hela redaktionen för *Folkszajtung* (Folkbladet – partiets dagstidning) hade lämnat staden. Trots detta fortsatte *Folkszajtung* att ges ut. Under belägringen kom den ut regelbundet under ledning av Victor Szulman, Szmul Zygielbojm och andra.

Offentliga soppkök och matsalar hade upprättats under belägringen och fortsatte sin verksamhet efter att staden fallit. Nästan alla parti- och fackföreningsmedlemmar fick finansiell hjälp från partiet. Omedelbart efter att tyskarna anlant organiserades en central byrå för partiet (bestående av A Blum, L Klog, Fru S Nowogrodzki, B Goldsztejn, S Zygielbojm och senare A Sznajdmil – ”Berek” och M Orzech).

Efter att den polska motståndsrörelsens första radiosändare upptäckts av tyskarna i januari 1940 inleddes en ny våg av massterror. Under en enda natt arresterade och mördade tyskarna mer än 300 sociala ledare, intellektuella och akademiker. Men detta var inte allt. Det så kallade *Seuchensperrgebiet* (område som hotas av tyfus) inrättades, och judarna förbjöds att leva utanför det anvisade området. Judarna sågs i allmänhet som en källa till billig arbetskraft och tvingades dessutom att arbeta för både tyska och polska arbetsgivare. Men inte ens detta var tillräckligt. Nu skulle världen få se att judarna inte bara hatades av tyskarna.

Därför anstiftades under påsken 1940 pogromer som varade i flera dagar. Det tyska flygvapnet engagerade polska gangsters för fyra *zloty* per ”arbetsdag”. De första tre dagarna härjade de utan motstånd. Den fjärde dagen inledde Bunds milis hämndaktioner. Fyra större gatustrider följde: Solnagatan–Mirowski-torget, Krochmalnagatan–Grzybowskiplatsen, Karmelickagatan–Nowolipiegatan och Niskagatan–Zamenhofagatan. Kamrat Bernard Goldsztejn ledde alla dessa strider från sitt gömställe.

Det faktum att inget av de andra aktiva politiska partierna deltog är betecknande som exempel på den fullkomliga missuppfattning om de existerande förhållandena som då var gemensam för de judiska grupperna. Alla andra grupper var till och med emot våra åtgärder. Men det var dock vår beslutsamma kamp som tillfälligt stoppade tyskarnas verksamhet och som kom att ses som den första judiska motståndshandlingen.

Det var en tvingande nödvändighet att allmänheten förstod händelsernas innebörd. Det var nödvändigt att alla slagna och misshandlade människor fick veta att vi trots allt fortfarande kunde räta på ryggar. Detta var det omedelbara syftet med det första numret av *Bulletinen*, som kom ut inför första maj. Den var tryckt på Skifs skraltiga stencilapparat som vi av ren tur hittade i den allmänna skolan på Karmelickagatan 29.<sup>5</sup> Redaktionen bestod av Abrasha Blum,

<sup>5</sup> Skif var Bunds organisation för skolbarn, som arrangerade studiecirkel, sommarläger, utflykter och liknande aktiviteter.

Adam Sznajdmil och Bernard Goldsztejn. Hela första numret analyserade händelserna under påsken. Det möttes dock med likgiltighet av allmänheten.

I november 1940 beslutade sig slutligen tyskarna för att etablera gettot i Warszawa. Den del av den judiska befolkningen som fortfarande bodde utanför *Seuchensperrgebiet* överfördes till det särskilda området. Polacker som bodde innanför det anvisade området beordrades att flytta. Mindre industrier, butiker och varuhus fick två veckor på sig, till den 1 december, för att avsluta sin flyttning. Men med början den 15 november tilläts ingen jude att lämna det judiska området. Alla hus och lägenheter som judar flyttade ifrån låstes omedelbart av tyskarna och senare överlämnades de, med möbler och allt, gratis till polska handlare och fiffflare. Fiffflare och småskojare, krigstidernas typiska produkter, var det slags människor som tyskarna räknade med som allierade, vars lojalitet de hoppades på genom att ge bort konfiskerade judiska tillgångar och genom att se mellan fingrarna med deras smuggling av mat.

Murarna och taggtrådsstängslan som omgav gettot växte högre för var dag tills de, den 15 november, fullständigt avskar judarna från världen utanför. Kontakter med judar som bodde i andra städer och byar var givetvis också i fortsättningen omöjliga. För judiska arbetare försvann varje möjlighet att tjäna sitt uppehälle. Det var inte bara fabriksarbetare, utan alla som arbetat i "ariska" företag, liksom hos offentliga myndigheter, som blev arbetslösa. Krigstidernas typiska småhandlare, "mellanhanden", dök upp. Den stora majoriteten däremot, som förlorat sina jobb, började nu sälja allt som kunde säljas och började sakta sjunka ned i den absoluta fattigdomen. Det är sant att tyskarna i sin omfattande propaganda talade om att "öka gettots produktivitet", men i verkligheten uppnådde de ett fullständigt utblottande av befolkningen. Gettobefolkningen ökade med tusentals nya judar från närliggande städer och byar. Dessa människor som praktiskt taget berövats allt utom sina namn, hamnade ensamma i en främmande omgivning där andra var fullt upptagna med sina egna svårigheter, och som i många fall dog av undernäring, och försökte bygga upp sin tillvaro igen.

Gettots fullständiga avskiljande, reglerna som förbjöd införandet av en enda tidning, och att varje nyhet från världen utanför stoppades, hade ett mycket bestämt syfte. Dessa regler bidrog till framväxten av ett särskilt sätt att tänka som blev gemensamt för gettots invånare. Allt som hände utanför gettomurarna blev allt mer dimmigt, avlägset och märkligt. Bara nuet fick någon verklig betydelse. Bara sådant som rörde det mest personliga och de allra närmaste i familjen och bland vännerna var nu av verkligt intresse för den genomsnittlige gettoinvånaren. Det viktigaste var helt enkelt att "hålla sig vid liv".

Det här "livet" hade dock mycket olika innebörd för var och en, beroende på den omedelbara omgivningen och möjligheterna. Det var ett liv i överflöd för ett litet fåtal som fortfarande var rika, det var fantastiskt och färgrikt för ett antal depraverade Gestapoagenter och demoraliserade smugglare. Men för massan av arbetare och arbetslösa var det ett liv i hunger som upprätthölls genom de magra offentliga soppköken och ransonerat bröd. Alla försökte så gott det gick att hålla fast vid sin speciella form av "liv". De som hade pengar sökte essensen i sin tillvaro genom bekvämt boende, eller genom att söka den i överfulla kaféers tjocka och pladdriga atmosfär, eller kastade sig in i dansmusikens virvlar på nattklubbarna. De som inte hade någonting, de utblottade, sökte sin "lycka" i en ruttan potatis som återvunnits ur en avskrädeshög, eller fann en undflyende glädje i en bit bröd som tiggats, och som för ett kort ögonblick kunde stilla den värsta hungern. Detta var de tragiska kontraster i gettot som så ofta utnyttjades av tyskarna, som de fotograferade för sin propaganda och skadeglatt visade upp för världsoinionen: "I Warszawas getto dör tiggare, uppsvällda av hunger, av svält framför skyltfönster fulla med läckerheter som smugglats från den 'ariska' sidan..."

Hungern ökade för varje dag. Från mörka och överfulla bostäder nådde den ut på gatan och blev synlig genom groteskt svullna, avlångare varelser med sjuka fötter, täckta av öppna sår

och omlindade med smutsiga trasor. Den talade med tiggarnas, de gamlas, de ungas och barnens mun, på gator och gårdar.

Barn tiggde överallt, i gettot liksom på den ”ariska” sidan. Sexåriga pojkar kröp genom taggtråden framför ögonen på polisen för att få tag i något att äta på ”den andra sidan”. På det sättet försörjde de hela familjer. Ofta signalerade ett ensamt skott i närheten av taggtråden för den som tillfälligt passerade förbi att ännu en liten smugglare hade dött i sin kamp mot den allsmåktiga hungern. Ett nytt ”yrke” uppträdde, ”paketryckare”. Pojkar, eller snarare skuggor av vad som varit pojkar, ryckte paket från fotgängare och slukade omedelbart innehållet, medan de fortfarande sprang. I hastigheten hände det att de stoppade i sig såpa eller okokta ärtor...

Misären var nu så stor att folk började dö av hunger på gatorna. Varje morgon, vid fyra fem, samlade begravningskärror ihop ett dussin eller fler lik på gatorna som täckts med en bit papper som hölls på plats av några stenar. En del föll helt enkelt ihop på gatan och blev kvar där, andra dog i sina egna hem men deras familjer hade, efter att ha klätt av dem vartenda plagg (för att kunna sälja dem), dumpat kropparna på gatan utanför huset så att begravningen skulle bekostas av Judiska rådet. Kärra efter kärra fyllda med nakna kroppar rörde sig genom gatorna. De beniga liken låg staplade på varandra och huvuden studsade upp och ner och slog mot varandra eller mot kärrans trä på den ojämna trottoaren.

När gettot än en gång översvämmades av judar som drivits bort från mindre städer och byar blev situationen katastrofal. Det fanns aldrig tillräckligt med husrum för alla. Nu drog hemlösa och smutsiga människor omkring på gatorna. Hela dagen slog de läger på gårdarna, åt, sov och levde där. Till slut, när inget annat återstod, vände de sig till speciellt upprättade ”samlingspunkter” – genomgångsläger för flyktingar. Dessa ”samlingspunkter” var en av gettolivets mörkaste fläckar, en verklig pest som det var praktiskt taget omöjligt att hantera (bara enstaka barn kunde flyttas till barnhem, där förhållandena var bättre).

\* \* \*

Några hundra personer fyller varje större, oeldat rum i en synagoga, varje hall i en övergiven fabrik. Ovårdade, nerlusade, utan möjligheter att tvätta sig, undernärda och hungriga (”vattensoppa” serveras en gång om dagen av Judiska rådet), sitter eller ligger de hela dagen på sina smutsiga halmmadrasser, utan kraft att resa sig upp. Väggarna är gröna, slemmiga och mögliga. Madrasserna ligger vanligen direkt på marken, nästan aldrig på träunderlag. En hel familj erhåller ofta sovutrymme för en person. Detta är hungerns och misärens kungarike.

\* \* \*

Samtidigt grasserade fläcktyfusen i gettot. Gula skyltar med texten *Fleckfieber!* (fläcktyfus) var uppsatta på ett ständigt ökande antal dörrar och ingångar. Det var särskilt många av de utsvultna vid ”samlingspunkterna” som drabbades. Alla sjukhus, som nu bara behandlade smittsamma sjukdomar, var överfulla. Hundrafemtio sjuka togs varje dag emot på en enda avdelning och placerades två eller tre i en säng eller direkt på golvet. De döende betraktades otåligt – låt dem snabbare lämna plats för nästa! Läkarna kunde helt enkelt inte behandla alla. De var inte ens tillräckligt många från början. Hundratals patienter dog på varje sjukstuga. Gravgrävorna kunde inte gräva tillräckligt fort. Trots att hundratals kroppar lades i varje grav, fick ändå ytterligare hundratals bli liggande i flera dagar, och fyllde begravningsområdet med en sjuk, sötaktig stank. Epidemin fortsatte att växa. Den kunde inte kontrolleras. Tyfusen fanns överallt och hotade från alla håll. Den delade herraväldet över gettot med den överväldigande hungern. Det månatliga dödstalet nådde 6 000 (mer än 2 procent av befolkningen).

Under sådana tragiska förhållanden försökte tyskarna upprätthålla skenet av lag och ordning. Judiska rådet (*Judenrat*) styrde officiellt gettot sedan den dag det inrättades. För att upprätt-

hålla ”ordningen” bildades en uniformerad judisk polis. Barnen som bedrev smuggling genom taggtråden måste nu se upp med ytterligare en funktionär som kunde fånga dem, och gettobefolkningen fick ännu en Kerberos,<sup>6</sup> vilka nu uppgick till tre: tyskarna, de polska poliserna och de judiska poliserna. Men de institutioner som etablerades för att ge gettot ett sken av normalt liv var i verkligheten nästen för korruption och demoralisering. Tyskarna lyckades att kommendera de mest kända medborgarna för att tjänstgöra i Judiska rådet. Den enda medlemmen i rådet som hotade att lämna det, trots att det var belagt med dödsstraff, var kamrat Arthur (Szmul Zygielbojm).

Sådant var livet i gettot när den första rapporten om att judar gasades ihjäl i Chełmno i Pommern nådde Warszawa. Nyheterna förmedlades av tre personer som skulle ha dödats i Chełmno men som mirakulöst lyckats fly. Deras berättelse visade att under november och december 1940 hade omkring 40 000 judar från Łódź, ytterligare 40 000 från Pommern och byar och städer i andra regioner som införlivats med Riket, och även några hundra zigenare från Bessarabien, dömt i Chełmnos gaskammare. De hade mördats av tyskarna på det numera välkända avskyvärda sättet. Offren fick veta att de skulle föras till arbete och beordrades att ta med handbagage. När de anlände till Chełmno tvingades de klä av sig nakna och alla gavs en handduk och en bit tvål, förmodligen för att man skulle tvätta sig. Bedrägeriet upprätthölls ända till slutet. Offren leddes in i de hermetiskt tillslutna lastbilarna som innehöll gaskamrarna. Lastbilmotorerna tvingade sedan in gasen i kamrarna. I en glänta i skogen nära Chełmno lastade judiska gravgravare ut liken från lastbilarna och begravde dem. Skogsområdet var omringat av 200 SS-män. En viss SS-man som kallades Bykowiec<sup>7</sup> ledde hela proceduren. SS- och SA-generaler genomförde vid flera tillfällen inspektioner.

Men Warszawagettot trodde inte på dessa rapporter. Människor som klamrade sig fast vid livet med övermänsklig beslutsamhet kunde inte tro att de kunde dödas på ett sådant sätt. Enbart våra organiserade grupper, som noggrant noterade de stadigt ökande tecknen på tysk terror, accepterade berättelsen om Chełmno som fullt möjlig, och fattade beslut om en omfattande propaganda för att informera befolkningen om det omedelbara hotet. I mitten av februari 1941 hölls ett möte med *kadrer* i Tsukunft,<sup>8</sup> med Abrasha Blum och Abramek Bortensztejn som talare. Vi var alla överens om att göra motstånd innan vi leddes till döden. Vi skämdes alla över judarnas undergivenhet i Chełmno, deras oförmåga att resa sig till sitt eget försvar. Vi ville inte att Warszawas getto någonsin skulle agera på samma sätt. ”Vi kommer inte att dö på knä”, sade Abramek. ”Det är inte dem som ska bli ett exempel för oss, utan män som vår kamrat Alter Bas.” Medan offren i Chełmno dog passivt och ödmjukt, hade han, efter att ha fångats av tyskarna som en politisk ledare, med illegala papper på fickan, och torterats på alla sätt som tyskarna kände till, stått emot den barbariska plågan genom övermänskliga ansträngningar, trots att bara några ord hade kunnat rädda hans liv.

Några dussin kopior av rapporten från Chełmno cirkulerade i gettot. Den här rapporten skickades också utomlands, tillsammans med kravet på att rikta hämndaktioner mot den tyska civilbefolkningen. Men inte heller utomlands trodde den allmänna opinionen på rapporten. Vår vädjan fick inget gensvar. Vår representant i det polska nationella rådet i London, kamrat Arthur Zygielbojm, höll ett år senare ett radiotal till hela världen med texten i vår rapport. Dagen efter spreds hans vädjan i gettot, både genom en specialutgåva av vår tidning *Der Weker* och i alla andra politiska gruppers tidningar.

<sup>6</sup> I den grekiska mytologin var det den trehövdade hunden Kerberos som vaktade porten till underjorden.

<sup>7</sup> Piskan.

<sup>88</sup> Tsukunft – ordet i sig betyder Framtid – var Bunds ungdomsorganisation, vars målsättning under normala tider var att sprida socialistiska idéer bland judiska ungdomar. Dess fullständiga namn var Jugent Bund Tsukunft.

Inledningen på det rysk-tyska kriget (sommaren 1941) var också tidpunkten för omfattande utrotningsaktioner från tyskarnas sida i de västukrainska och vitryska områdena. I november 1941 genomfördes massavrättningar av judar i Wilno,<sup>9</sup> Slonim, Białystok och Baranowicze. I Ponary (nära Wilno) dog tiotusentals judar i snabbavrättningar. Nyheterna nådde Warszawa men den oinformerade allmänheten intog återigen en närsynt attityd. Majoriteten hade fortfarande uppfattningen att dödandet inte skett som en del av en organiserad, ordnad politik för att utrota det judiska folket, utan snarare som ett resultat av segerberusade truppers dåliga uppförande. De politiska partierna började nu däremot inse hur det verkligen låg till.

I januari 1942 sammankallades en konferens för alla politiska partier. Vid den här tiden var alla partier överens om att enbart väpnat motstånd var det enda lämpliga svaret på förföljelserna. Hashomers och Hechalutz organisationer<sup>10</sup> lade för första gången fram planen för en gemensam stridsorganisation. Maurycy Orzech och Abrasha Blum, som talade till konferensen för var rörelses räkning, vidhöll att ett väpnat uppror bara kunde genomföras framgångsrikt i samförstånd med den polska motståndsrörelsen och med deras samarbete. Någon gemensam stridsorganisation skapades emellertid inte den gången.

Det var vår grupp som etablerade den första stridsorganisationen, med de polska socialisternas<sup>11</sup> vetskap. Bernard Goldsztejn, Abrasha Blum och Berek Szmajdmil utgjorde ledningen. Den första ”femman”<sup>12</sup> med instruktörer organiserades och bestod av Liebeskind (från Łódź), Zygmunt Frydrych, Lejb Szpichler, Abram Fajner och Marek Edelman. Vi började med teoretisk utbildning, men den fullständiga bristen på vapen gjorde det omöjligt att bredda verksamheten. Därför var vi i praktiken begränsade till underrättelsearbete bland tyskarna och, i nära förbindelse med detta, att varna speciella människor för möjliga ”tabbar”. Följande personer var aktiva i vår underrättelsetjänst: Pola Lipszyc, Cywia Waks, Zoska Goldblat, Lajcia Blank, Stefa Moryc, Mania Elenbogen, liksom kamrater från det polska socialistpartiet: Marian Meremholc, Mietek Dab och andra. Trots våra mycket begränsade möjligheter var enbart skapandet av en sådan organisation av uppenbar betydelse. Vårt initiativ godkändes helt och fullt av alla som kände till det.

Vid den här tiden var Bund en ganska stor organisation, särskilt med tanke på de underjordiska arbetsförhållandena. Över 2 000 personer deltog i festligheterna med anledning av Bunds 44-årsdag i oktober 1941. Dessa möten hölls på många ställen samtidigt. På ytan kunde ingen urskilja något och det var svårt att veta hur stort det antal grupper – utspridda ”femmor” och ”sexor” – som träffades i privata lägenheter egentligen var.

Det centrala fackföreningsrådet återuppstod också (Bernard Goldsztejn, Kersz, Mermelsztein) och kunde till slut registrera ungefär 30 000 före detta fackföreningsmedlemmar.

Bredden på Tsukunfts arbete var också ganska omfattande. Tsukunfts underjordiska kommitté etablerade sig under de första dagarna i oktober 1939 och i mitten av november hölls de första mötena med ”femmor”. I de tragiska omständigheter som rådde för judar i allmänhet, hade de judiska ungdomarna det värst. Unga judar förföljdes av tyskarna med speciell grymhet. Dessa unga män, som ständigt jagades av tyskarna för tvångsarbete, var inte ens fria att gå på gatorna, än mindre försöka sig på regelbundet arbete. För att lätta på deras svårigheter, etablerade Tsukunft arbetskooperativ där ungdomar kunde få anställning. Under 1940 öppnades två frisersalonger, ett kooperativt skradderi och ett kooperativt skomakeri. Verkstäderna tjänade inte bara som arbetsplatser, utan också som jämförelsevis säkra mötesplatser för

<sup>9</sup> Wilno är det polska namnet på Vilnius.

<sup>10</sup> Hashomer och Hechalutz var vänstersionistiska ungdomsorganisationer; på hebreiska betyder namnen ”Unga gardet” och ”Unga pionjärer”.

<sup>11</sup> Vänsterflygeln i det polska socialistpartiet (PPS).

<sup>12</sup> Det judiska motståndet delade in sig i grupper om fem personer som kallades ”femmor”.

organisationen som helhet. Det var här som den första *Tsukunftsturm* (Tsukunfts milis) träffades. I och med att verksamhetens omfattning ökade, slogs Tsukunfts och Skifs kommittéer ihop (Henoach Russ, Abramek Bortensztejn, Lejb Szpichler, Mojszele Kaufman, Rywka Rozensztajn, Fajgele Peltel, Welwl Rozowski, Jankiel Gruszka, Szlojme Paw, Marek Edelman).

En ungdomsavdelning av den judiska sociala organisationen för ömsesidig hjälp bildades 1941 och Tsukunft blev en av avdelningens viktiga bidragsgivare. Vi kunde nå ett stort antal unga människor. Våra föreläsare tog hand om ett stort antal ungdomsgrupper, som vid den tiden etablerats av huskommittéerna i alla hyreshus. Där fanns kören med sitt breda program (offentliga konserter gavs i Judiska biblioteket). Skolungdomar organiserades också. SOMS (Socialistiska skolelevers organisation) återupprättades och hade efter mycket kort tid flera hundra medlemmar. Omfattande politisk utbildning och kulturevenemang genomfördes.

Vid samma tid startade Skif, vars verksamhet till dess varit begränsad till att säkra ekonomisk hjälp åt sina medlemmar från före kriget, en omfattande verksamhet för barn i för- och småskoleåldern. En så kallad ”hörnskola” startades i varje hus, där barn kunde hitta ett hem under några timmar varje dag. Dramatiska klubben, ledd av Pola Lipszyc, gav föreställningar varje vecka. Under 1941 samlade dessa föreställningar 12 000 barn (*Dockorna* och *Kornboden*<sup>13</sup> spelades 80 gånger). Lärarledda klasser hölls för barn mellan 12 och 15 år. Lärarrådets medlemmar deltog själva i undervisning som motsvarade en hel högstadieskurs.

Sex olika tidskrifter publicerades av oss under den här tiden: 1. *Der Weker* (veckotidning), 2. *Bulletinen* (månatlig), 3 *Tsajt Fragn* (Tidens problem, ett teoretiskt politiskt magasin), 4. *För vår och er frihet* (månatlig), 5. *Yugnt Shtime* (Ungdomens röst – månatlig), 6. *Den nya ungdomen* (månatlig). Betydande ansträngningar lades ned på att publicera dessa tidningar. Det var som regel Skifs gamla stencilapparat som arbetade nätterna igenom. Vanligtvis saknades elektriskt ljus, och att arbeta i skenet av gaslampor visade sig vara oerhört påfrestande. Ungefär vid tvåtiden på natten brukade tryckeripersonalen (Rozowski, Zyferman, Blumka Klog och Marek) börja klaga på våldsamma smärtor i ögonen och det var i det närmaste omöjligt att fortsätta arbetet. Å andra sidan var varje minut dyrbar. Vid sju på morgonen måste tidningen, oavsett hur många sidor den innehöll, vara klar för distribution. Alla arbetade hårdare än vad de fysiskt kunde klara av. Det innebar i genomsnitt två tre sömnlösa nätter per vecka. Det var omöjligt att ta igen sömnbristen dagen efter, eftersom all kännedom om tryckeriet måste döljas. Marek, chefen för tryckeriet, var också ansvarig för distributionen (de som i verkligheten skötte distributionen var: Zoska Goldblat, Anka Wolkowicz, Stefa Moryc, Miriam Szyfman, Marynka Segalewicz, Cluwa Krysztal-Nisenbaum, Chajka Belchatowska, Halina Lipszyc och andra). Efter en sömnlös natt följde vanligen en svår dag, alltid i ovisshet om huruvida allt kom dit det skulle, om allt fungerade som det skulle eller om någon begått en ”tabbe”.

En gång stoppades Marynka på gatan av en ”marinblå” (polsk) polisman när hon bar på 40 exemplar av *Bulletinen*. Det var nära muren till gettot, på Franciszkańskagatan. Hon låtsades vara en ”vanlig” smugglare och ville lösa saken som vanligt – genom en muta på 500 złoty. Det ovanligt höga beloppet gjorde polismännen misstänksamma, och de bad att få se ”varorna”. Nu hände det oundvikliga, inte strumpor, utan tryckta papper ramlade ut ur flickans skjorta och hamnade på gatan. Nu blev det allvar och Marynka såg redan sig själv i Gestapos mörka skugga. Plötsligt inträffade en lycklig ”tillfällighet” – ett gräl startade i närheten och snart tog man till nävarna. Sådana störningar kunde inte tolereras i närheten av gettomuren. Poliserna tappade fattningen, visste inte vad de skulle börja med och vände sig om ett ögonblick – tillräckligt länge för att Marynka skulle hinna samla ihop papperen, ge

<sup>13</sup> Titlar på valkända barnpjäser.



poliserna de utlovade 500 złoty och försvinna... Grälet hade medvetet startats av "Lille Kostek" (S Kostryński) som sett Marynkas belägenhet.

Det kan vara intressant att tillägga att våra publikationer, enligt en slags opinionsundersökning som vi kunde genomföra, i genomsnitt lästes av 20 personer per exemplar.

Våra tidningar distribuerades också i landet i övrigt. Den fasen i vårt arbete organiserades av J Celemenski och I Falk, vilka båda tidigare hade auktoriserats av partiets centralkommitté att upprätthålla kontakten med grupperna ute i landet. Till detta hade Mendelson (Mendele) fått i uppdrag av Tsukunfts kommitté att organisera ungdomsgruppernas arbete utanför Warszawa.

Under tiden ökade terrorn i gettot, samtidigt som dess isolering från världen runt omkring blev allt rigorösare. Fler och fler arresterades för att ha smitit över till den "ariska sidan" och slutligen inrättades "särskilda domstolar". Den 12 februari 1941 miste 17 personer som tidigare dömts för att illegalt ha beträtt den "ariska" delen livet. Avrättningarna genomfördes i det judiska fängelset på Gęsiagatan. Klockan fyra på morgonen bekräftade gälla skrik för omgivningen att "rättvisan" haft sin gång, att de sjutton bannlysta, inklusive fyra barn och tre kvinnor, straffats för att de lämnat gettot i jakten på lite bröd eller några småmynt. Skrik kunde också höras från andra fängelseceller, ropen från framtida offer som väntade på rättegång för samma "brott", sammanlagt 700 människor. Samma eftermiddag meddelades hela den judiska befolkningen om avrättningarna via särskilda affischer som undertecknats av tyskarnas kommissarie för gettot, doktor Auerswald.

Gettot kunde alldeles klart känna dödens andedräkt.

Under ett kort möte med partiets exekutivkommitté (Abrasha Blum, Luzer Klog, Berek Sznajdmil, Marek Orzech) som hölls samma dag, föreslogs att vi skulle trycka och sprida en liten affisch med texten: "Skam över mördarna".

Gettot var förstummat av fasa över vad som pågick och av rädsla för omfattande repressalier från tyskarna. Ännu en gång kvävdes varje ansträngning för att fatta beslut om väpnat motstånd i sin linda. Rädslan för tyskarna och deras politik med kollektivt ansvar var så utbredd att även de bästa vägrade att visa något tecken på motstånd.

Nu började händelserna utvecklas med rasande fart. Gettots gator blev ett blodigt slakthus. Tyskarna började skjuta förbipasserande utan minsta anledning. Människor vågade inte lämna sina hem, men tyskarnas kulor nådde dem genom fönstren. Det fanns dagar när terrorns tribut var 10 till 15 helt slumpmässiga offer. En av de mer notoriska sadisterna, en gendarm från *Schutzpolizei*,<sup>14</sup> som hette Frankenstein, hade över 300 mördade människor på sitt samvete, varav mer än hälften barn.

Samtidigt började den tyska och den judiska polisen att bedriva människojakt på gatorna. De infångade skickades till olika arbetsläger i Generalguvernementet.<sup>15</sup> Tyskarna vann dubbelt på detta: dels fick de den nödvändiga arbetskraften, dels kunde de visa att alla deportationer orsakades av tyskarnas önskan att "öka den produktiva kraften", och att man i tyska arbetsläger, även om omständigheterna var svåra, hade möjlighet att överleva kriget... Tyskarna var sannerligen storsinta. De lät till och med människorna att skriva till sina familjer...

Dessa brev hittade fram till gettot i stora antal och resultatet var att man misstrodde de alltmer ihållande rapporterna om massavrättningar av judar. Återkommande deportationer över hela landet, som påstods gå till Bessarabien, passerade nästan obemärkt, eftersom gettot envist trodde att brev kommit även från dessa människor. På samma sätt avfärdades historien om att

<sup>14</sup> Fyra olika polisstyrkor fanns i gettot: *Schutzpolizei* var ukrainarna, "gendarmerna" var tyskarna och de "marinblå" den polska polisen. Den fjärde styrkan var den judiska polisen.

<sup>15</sup> Generalguvernementet var den del av det naziöckerade Polen som ännu inte inkorporerats i Tyskland.

i stort sett en hel transport av tyska judar, som året innan förts till ett område nära Lublin, slaktats. Historierna om massavrättningarna i skogarna runt Lublin ansågs för fruktansvärda för att kunna vara sanna.

Gettot kunde inte förmå sig att tro på dem.

Vi gjorde däremot allt vi kunde för att få vapen från den ”ariska sidan”. Vi utökade vår stridsorganisation, vars medlemmar i huvudsak bestod av Bunds ungdomskadrer (Szmul Kostryński, Jurek Blones, Janek Bilak, Lejb Rozensztajn, Icl Szpilberg, Kuba Zylberberg, Mania Elenbogen och många andra). Det är svårt att här beskriva alla svårigheterna i vårt arbete. Det var en oavbruten kedja av misslyckanden och besvikelser. Upprepade nedslående misslyckanden med att få tag i vapen, brist på förståelse för våra ansträngningar från våra polska kamraters sida – det var under sådana omständigheter vår grupp arbetade och växte.

Vid ett tillfälle såg det ut som om vi skulle uppnå vårt mål och att vapentransporter snart skulle börja anlända till gettot. Istället kom nyheter om likvideringen av gettot i Lublin. Sedan några månader tillbaka, när Celeks och många andras allvarliga ”tabbar” ägde rum i Piotrkow och Lublin, hade kontakterna med grupperna utanför gettot nästan upphört. Warszawas getto, som saknade direkt kontakt med utsidan, mottog även dessa, de senaste rapporterna med skepsis. Människor angav många skäl till att avfärda den mest avlägsna möjligheten för liknande våldsmetoder och vägrade att acceptera tanken att ett liknande mördande skulle kunna genomföras i Polens huvudstad där 300 000 judar levde. Människor diskuterade med varandra och försökte övertyga sig själva och andra att ”inte ens tyskarna skulle mörda hundratusentals människor utan någon som helst anledning, särskilt inte i en tid när man var i så stort behov av arbetskraft...” En normal människa med normala mentala processer var helt enkelt oförmögen att föreställa sig att en skillnad i färgen på ögon eller hår eller ett annat rasursprung skulle vara tillräckliga skäl för mord.

Omedelbart efter att dessa rapporter anlät, kom emellertid de tragiska och blodiga händelserna natten till den 17 april 1942 som ett omen om vad som komma skulle. Över femtio socialarbetare släpades från sina hem den natten av tyska soldater och sköts på gettots gator. Av våra kamrater förlorade vi Goldberg (barberaren) och hans hustru, Naftali Leruch och hans far, Sklar, och andra. Sonia Nowogrodzka, Luzer Klog och Berenbaum jagades också av tyskarna. Följande morgon försökte ett förstummat, skräckslaget och hysteriskt getto att finna orsaken bakom dessa avrättningar. Majoriteten kom till slutsatsen att aktionen riktade sig mot redaktörer för underjordiska tidningar och att all illegal verksamhet skulle ha stoppats för att inte i onödan öka det stora antalet offer.

Den 19 april publicerade vi en särskild utgåva av vår veckotidning *Der Weker*, där vi försökte förklara att de senaste avrättningarna bara var ytterligare ett steg i den utrotningspolitik som tillämpades mot judarna som helhet och att tyskarna vill undanröja de mer aktiva elementen i den judiska befolkningen. När detta väl uppnåtts, argumenterade tidningen, hoppades tyskarna att de återstående massorna undergivet skulle acceptera sitt öde, på samma sätt som de gjort i Wilno, Białystok, Lublin och andra städer. Men vår uppfattning förblev lika isolerad som den varit tidigare. Bara några ungdomsgrupper, som Hashomer och Hechalutz, delade vår övertygelse.

Vid den här tiden ägde en fullständig omorganisering av vårt arbete rum. Vi bestämde att allt vårt underjordiska arbete nu skulle genomföras med en enda målsättning: att förbereda vårt motstånd. För att genomföra detta återbildades partiets exekutivkommitté (Abrasha Blum, Berek Szmajdmil, Marek Orzech). Alla ”femmor” med ungdomar gavs grundläggande militär träning. Speciella order utfärdades. En detaljerad handlingsplan utformades i händelse av ett tyskt försök att invadera gettot. En transport med vapen som utlovats av de polska

socialisterna skulle snart anlända och skulle innehålla hundra pistoler och några dussin granater och gevär.

Under tiden fortsatte vårt antal att minska som ett resultat av fortsatta avrättningar. Mellan den 18 april och den 22 juli 1942 dödade tyskarna mellan tio och femton gettoinvånare per natt. Ingen av våra kamrater sov hemma under den här perioden. Det var emellertid mycket svårt att förutse tyskarnas avsikter i varje givet ögonblick eftersom de använde ett invecklat mönster när de utsåg sina offer. Dessa kom från alla sociala grupper – smugglare, handlare, arbetare, tjänstemän, m.fl. Syftet bakom var att inpränta en sådan rädsla i befolkningen att den skulle bli oförmögen till varje form av instinktivt eller organiserat handlande, att få rädslan för döden i händerna på tyskarna att förlama även den minsta handling av folkligt motstånd, och tvinga in dem på vägen med blint och passivt underordnande. Detta stod emellertid klart endast för en handfull. Gettot som helhet var oförmöget att förstå de verkliga skälen bakom tyskarnas terrorhandlingar.

Det är svårt att beskriva vardagen i gettot för dess invånare under de dagar som förebådade den ”officiella” utrotningsproceduren. Nu är tyskarnas sadistiska och bestialiska metoder välkända för världen. Några få exempel på vardagliga händelser räcker.

\* \* \*

Tre barn sitter på rad efter varandra utanför Berson- och Baumansjukhuset. En förbi-passerande gendarm skjuter alla tre med ett enda skott.

En gravid kvinna snubblar och faller när hon går över gatan. En tysk som är närvarande när det händer låter henne inte resa sig och skjuter ihjäl henne på stället.

Dussintals av de som smugglar över gettomuren dödas genom en ny tysk metod: civilklädda tyskar, med judiska armbindlar och vapen gömda i segelduksväskor, väntar på ögonblicket när smugglarna klättrar över muren. Just i det ögonblicket kommer kulsprutepistolerna fram ur väskorna och gruppens öde är beseglat.

Varje morgon stannar en liten Opel vid Orlagatan. Varje morgon slängs en fjättrad man ut ur bilen och skjuts i första bästa husentré. Det är en jude som infångats på den ”ariska sidan” utan legitimation.

\* \* \*

I mitten av maj 1942 avrättades 110 fångar från det så kallade Centrafängelset (*Gesjowka*), vilka fängslats för att illegalt ha tagit sig över till den ”ariska sidan”. En av våra kamrater (Grylak) såg hur fångarna fördes ut från fängelset till särskilda lastbilar, då plötsligt en kvinna tog mod till sig och protesterade. Från lastbilens fotsteg skrek hon: ”Jag kommer att dö, men er död kommer att vara mycket värre!” Särskilda proklamationer undertecknade av doktor Auerswald informerade gettot om att de 110 ”kriminella” fått ett ”rättvist” straff.

Ungefär vid den här tiden inträffade ett av våra värsta missöden. Tyskarna hittade den lägenhet där vi hade vårt tryckeri. De hittade dock ingen där eftersom vår underrättelsetjänst hade känt till den tyska ordern om husundersökning 24 timmar i förväg och vi hade därför gott om tid att flytta vårt pappersförråd, stencilapparaten och skrivmaskinerna till ett annat säkert ställe.

Stämningen i gettot förändrades nu dagligen. Men en avgörande händelse inträffade den 18 april. Fram till den dagen, oberoende av hur svårt livet hade varit, fanns det en känsla hos gettots invånare att det dagliga livet, själva grundvalen för deras tillvaro, vilade på något stabilt och varaktigt; att man kunde försöka få det att gå ihop eller förbereda sig för vintern. Den 18 april började själva grunden för livet i gettot att glida undan. Varje natt fylldes av de

torra, tydliga ljuden av skott, vilket illustrerade att gettot saknade varje grund överhuvud taget, att det existerade bara om tyskarna tillät det, att det var skört och svagt som ett korthus. Nu förstod var och en att gettot skulle likvideras, men ingen förstod ännu att hela dess befolkning var bestämd att dö.

I mitten av juli blev de svarta molnen allt tätare. Utåt var allt som tidigare. Bara ”osannolika” rykten började cirkulera – om ankomsten av *Umsiedlungskommando* (deportationsstyrelse), om de föreslagna deportationerna av 20 000, 40 000, 60 000 gettoinvånare, om att ta ut alla arbetslösa till befästningsarbeten, om att bara de som verkligen hade arbete skulle få stanna i Warszawa. Dessa rykten, även om de fortfarande ansågs osannolika, skapade osäkerhet och sedan panik.

Ett stort antal människor började söka arbete, försökte få anställning i fabriker eller någon offentlig förvaltning. Damer som fram till dess tillbringat dagarna på kaféer, blev över en natt hårt arbetande sömmerskor, reparatörer eller kontorister. En del verkstäder gav företräde till de som hade egna symaskiner. Priset på symaskiner steg omedelbart. Trots att ingen definitiv information fanns tillgänglig, blev människor allt mer panikslagna och allt mer villiga att betala stora summor för möjligheten till ett arbete. ”Hur man får ett arbete” var vid den här tiden det enda samtalsämnet, det enda man tänkte på. Alla måste arbeta! De som var ”etablerade” var glada – åtminstone en börda mindre att tänka på. De ”oetablerade” – osäkra och irriterade – följde upp varje ledtråd som skulle kunna ge dem en anställning.

Den 20 juli inleddes arresteringarna. Nästan samtliga läkare vid Czysesjukhuset spärrades in i Pawiakfängelset, liksom delar av ledningsgruppen för den judiska kommittén för ömsesidig hjälp, och flera medlemmar av Judiska rådet (bland annat G Jaszunski). Det var uppenbart att gettot inom kort skulle likvideras.

Den 22 juli 1942, klockan tio på förmiddagen, stannade tyska bilar utanför Judiska rådets byggnader. Medlemmarna i *Umsiedlungsstab* gick in i huset.<sup>16</sup> Under ett kort möte fick medlemmarna i *Judenrat* veta vad tyskarna önskade. Det var mycket enkelt: alla ”improduktiva” judar skulle deporteras någonstans österut. Tyskarna lämnade och ytterligare ett hemligt möte hölls. Inte en enda rådsmedlem tog tid på sig för att fundera på själva grundfrågan – om Judiska rådet överhuvud taget skulle utföra tyskarnas order. Judiska rådets sekreterare talade till mötet: ”Mina herrar, innan ni övergår till hur ordern tekniskt skall verkställas, stanna upp och tänk igenom – skall den genomföras?” Men hans råd följdes inte. Det förekom ingen debatt om orderns konsekvenser, bara om saker som rörde dess verkställande.

Följande morgon gjorde stora vita anslag, undertecknade av *Judenrat* (texten dikterades av *Oberscharführer* Hoefle), klart för den judiska befolkningen att alla, med undantag av de som arbetade för tyskarna (här följde en noggrant uppgjord lista med alla de arbetsplatser som inte berördes av ordern), anställda vid Judiska rådet och ZSS (Judisk ömsesidig hjälp), skulle tvingas lämna Warszawa. Den judiska polisen var utsedd till att vara den instans som skulle verkställa deportationsordern och dess ledning skulle hålla kontakt med *Umsiedlungsstab*. På så sätt fick tyskarna Judiska rådet att själva döma 300 000 gettoinvånare till döden.

Under deportationsperiodens första dag skickades 2 000 fångar från centralfängelset iväg, tillsammans med några hundra tiggare och utblottade som samlats upp på gatorna.

På eftermiddagen ägde ett möte rum med vår ”instruktörsfemman”. Vi beslöt att eftersom vi fullständigt saknade vapen, och därför saknade möjlighet att bjuda motstånd, skulle våra aktiviteter inriktas på att rädda så många människor som möjligt från deportation. Vi trodde att kontakter som vissa hjälporganisationer hade med individer i den judiska polisen – den

<sup>16</sup> *Umsiedlungsstab* betyder ”omplaceringsenhetens stab”.

myndighet som ansvarade för deportationerna – skulle visa sig vara nyttiga. Men innan mötet ens var avslutat, och innan detaljerna hade utarbetats, fick vi höra att tyskarna och ukrainarna själva hade omringat kvarteret Muranowskagatan–Niskagatan, att de själva tog itu med de ”tekniska detaljerna” och att de redan fört bort 2 000 människor från dessa byggnader, det antal som saknades för att fylla den dagliga kvoten. (Den kvoten var under de första dagarna av deportationerna 6 000 personer per dag.) Enligt denna rapport tog tyskarna alla utan urskiljning. Även de som innehade certifikat från tyska arbetsplatser var tvungna att följa med (L Rozensztajn dog på det sättet). I ljuset av hur det nu utvecklade sig tedde sig våra planer ganska orealistiska.

Den andra dagen, den 23 juli, hölls ett möte med den så kallade Arbetarkommittén. Alla politiska partier var representerade i kommittén. Vår grupp argumenterade för aktivt motstånd men fick bara stöd från Hechalutz och Hashomer. Men den allmänna opinionen var emot oss. Majoriteten ansåg fortfarande att sådana aktioner skulle vara provokativa och vidhöll att om bara det beordrade antalet judar kunde levereras, skulle återstoden av gettot lämnas i fred. Instinkten att rädda sig själv drev slutligen människorna till ett sinnestillstånd som tillät dem att acceptera att bortse från andras säkerhet för att rädda sitt eget skinn. Det är sant att ingen ännu trodde att deportation innebar döden. Men tyskarna hade redan lyckats att dela upp den judiska befolkningen i två distinkta grupper – de som redan dömts till döden och de som fortfarande hoppades på att förbli vid liv. Senare lyckades tyskarna, steg för steg, att hetsa dessa två grupper mot varandra och emellanåt förmå en del judar att leda andra till en säker död för att rädda sitt eget skinn.

De första dagarna av ”aktionen” satt partirådet i ständigt sammanträde (Orzech, Abrasha Blum, Berek Sznajdmil, Sonia Nowogrodzka, Bernard Goldsztejn, Klog, Paw, Grylak, Mermelstztajn, Kersz, Wojland, Russ, Marek Edelman och en kamrat från de polska socialisterna). Vi väntade på ankomsten av en sändning vapen när som helst. Våra ungdomsgrupper var redo. Under tre dagar, tills allt hopp om att de utlovade vapnen skulle anlända hade givits upp, rådde ett ”akuttillstånd” för våra mobiliserade grupper. Alla våra andra medlemmar var också mobiliserade och samlade vid utsedda punkter i väntan på order. Stämningen var så uppjagad och gripande att det ägde rum flera gatustrider med medlemmar ur den judiska polisen, som deltog i ”aktionen”.

På ”deportationernas” andra dag begick Judiska rådets ordförande Adam Czerniakow självmord. Han förstod utan tvivel att de påstådda ”deportationerna österut” i verkligheten betydde döden för hundra- och tusentals människor i gaskamrarna, och han vägrade att ta på sig ansvaret för det. När han inte kunde förhindra utvecklingen, valde han att dra sig ur helt och hållet. Vid den tidpunkten ansåg vi emellertid inte att han hade rätt att göra som han gjorde. Vi menade att eftersom han var den enda personen i gettot vars röst hade en hel del auktoritet, borde det ha varit hans plikt att informera hela befolkningen om sakernas verkliga tillstånd, och även att upplösa alla offentliga institutioner, speciellt den judiska polisen, som upprättats av Judiska rådet och lydde under det.

Samma dag kom det första numret av vår tidning *På vakt* ut, i vilket vi varnade befolkningen för att anmäla sig frivilligt till deportation och uppmanade till motstånd. ”Hur fullständigt hjälplösa vi än är”, skrev kamrat Orzech i ledaren, ”får vi inte låta oss infångas. Kämpa emot med alla tillgängliga medel!” Detta nummer, som trycktes i tre gånger så många exemplar som normalt, spreds i gettot under den fjärde och femte dagen av deporteringsaktionen.

För att vi skulle få absolut klarhet och i detalj veta vilket öde som väntade de mänskliga transporter som lämnade gettot, beordrades Zalmen Frydrych (Zygmunt) att följa efter en av transporterna till den ”ariska sidan”. Hans resa ”österut” blev mycket kort, eftersom den bara tog tre dagar. Omedelbart efter att han lämnat gettot, tog han kontakt med en anställd vid

Danzigstationen i Warszawa som arbetade på linjen mellan Warszawa och Malkinia. De åkte tillsammans i transportens kölvatten till Sokołów där, som lokala järnvägsarbetare berättade för Zygmunt, linjen delade på sig och ett spår gick till Treblinka. Det visade sig att det varje dag gick ett godståg som fraktade människor från Warszawa i den riktningen och som undantagslöst kom tillbaka tomt. Inga mattransporter sågs någonsin till på den linjen. Civila var förbjudna att närma sig järnvägsstationen i Treblinka.

Detta var i sig avgörande bevis för att de människor som fördes till Treblinka utrotades någonstans i närheten. Till detta kom att Zygmunt följande morgon träffade två flyktingar från dödslägrat. Det var två judar som berövats alla sina kläder, och Zygmunt träffade dem på marknadsplatsen i Sokołów och fick alla detaljer om det hemska tillvägagångssättet. Nu var det inte längre fråga om rykten, utan om fastställda fakta från ögonvittnen (en av flyktingarna var kamrat Wallach).

När Zygmunt återkommit publicerade vi det andra numret av *På vakt* med en detaljerad beskrivning av Treblinka. Men även nu vägrade befolkningen envist att tro på sanningen. De blundade helt enkelt inför dessa otrevliga fakta och kämpade emot med alla tillgängliga medel.

Under tiden fortsatte tyskarna, som inte var alltför skarpsinniga när det gällde att välja metoder, med att införa en ny vändning i propagandan. De utlovade – och delade faktiskt ut – tre kilo bröd och ett kilo marmelad till var och en som frivilligt registrerade sig för ”deportation”. Erbjudandet var mer än tillräckligt. När betet väl var utlagt gjorde propagandan och hungern resten. Åtgärdens propagandavärde låg i det faktum att det var ett lysande argument gentemot ”historierna” om gaskammare (”varför skulle de ge bort bröd om de tänkte mörda dem?...”). Hungern, ett ännu starkare argument, förstörde bilden av tre bruna, fräsiga limpor bröd tills ingenting annat fanns att se. Smaken av dem, som man nästan kunde känna i munnen – det var bara en kort promenad från hemmet till *Umschlagplatz* [ty: uppsamlingsplats] där tågen avgick – förblindade människorna inför allt annat som fanns längre bort längs samma väg. Deras doft, välkänd, härlig, fördunklade medvetandet, gjorde det oförmöget att förstå vad som i normala fall skulle varit alldeles uppenbart. Det fanns tidpunkter när hundratals människor köade i flera dagar för att få bli ”deporterade”. Antalet människor som var ängsliga över att inte få sina tre kilo bröd var så stort att transporterna, som nu omfattade två tåg dagligen med 12 000 människor, inte kunde ta med alla.

Snaran runt gettot drogs nu åt allt hårdare. Efter en kort tid hade hela det som kallade ”Lilla gettot” (kvarteren vid Twarda- och Panskagatorna) tömts på alla sina invånare. På tio dagar forslades alla ”frivilliga”, barnhem (”Korzaks barn”)<sup>17</sup> och flyktingförläggningar bort och de systematiska ”avspärrningarna” av stadens kvarter och gator inleddes. Människor med kappsäckar flydde från gata till gata och försökte att i förväg gissa sig till vilket område som stod i tur att ”spärras av”, och att hålla sig därifrån.

\* \* \*

Gendarmerna, ukrainarna och den judiska polisen samarbetade utmärkt. Rollerna är noggrant och precist uppdelade. Gendarmerna omringar gatorna, ukrainarna omringar, framför gendarmerna, husen ordentligt och den judiska polisen går in på gårdarna och kallar ut alla invånare. ”Alla judar måste komma ut. Trettio kilo bagage är tillåtet. De som stannar kvar inomhus kommer att skjutas...” Och ytterligare en gång samma order. Människor springer

<sup>17</sup> Den berömde Janusz Korszaks hem för föräldralösa barn hade funnits ända sedan 1911. Korszaks verkliga namn var Henryk Goldszmit. Korszak följde med barn och övrig personal vid deportationen till Treblinka den 5 augusti 1942. Han anses vara en av 1900-talets stora pedagoger men var till yrket egentligen läkare. Flera av hans böcker finns översatta till svenska.

nerför trapporna. Nervöst, på flykt, klär de sig i vad som finns till hands. En del kommer som de är, ibland direkt från sängen, andra bär på allt tänkbart som går att få med sig, kappsäckar, paket, burkar och kokkärl. Människor kastar ängsliga blickar på varandra, det värsta har inträffat. Skakande formerar de sig i grupper framför huset. De tillåts inte att tala men försöker ändå vädja till polisernas medlidande. Från grannhusen kommer liknande grupper av skakande, förbittrade människor och bildar en lång kolonn. En gendarm pekar med sitt gevär på en tillfälligt förbipasserande som varnats för sent och inte lyckats fly från den dödsdömda gatan. En judisk polisman tar honom i ärmen eller i kragen och drar in honom i kolonnen framför huset. Om polisen bara är aningen anständig, gömmer han en hastigt nerklotttrad pappersbit med adressen till offrets familj – så att de ska veta... Nu får de övergivna husen, med lägenheternas dörrar på glänt enligt reglerna, en snabb kontroll av ukrainarna. De öppnar stängda dörrar med en enda spark från sina kraftiga stövlar, med ett enda slag av en gevärskolv. Två, tre skott betyder döden för de människor som inte lydde ordern och stannade i sina hem. ”Avspärningen” är avslutad. På någons köksbord står en halvt urdrucken kopp te och kallnar, flugor kalasar på någons brödkant.

Människor utanför det ”avspärrade” området söker desperat efter släktingar och vänner i de rektangulära grupper som är omgivna av ukrainare och judiska poliser. Kolonnerna börjar sakta marschera nedför gatorna. Bakom dem, i en enda rad, kommer sarskilt rekvirerade ”cykelkärror” som fraktar de gamla och barnen.

Det är långt till *Umschlag*. Deportationsplatsen, varifrån tågen startar, ligger i gettots verkliga utkant, vid Stawkigatan. Den höga mur som omger det och som är välbevakad av gendarmerna har bara en smal öppning. Genom denna ingång drivs grupperna av hjälplösa och maktlösa människor in. Alla håller i någon slags papper, arbetstillstånd, identitetskort. Gendarmen vid porten tittar snabbt på dem. ”*Rechts*” – betyder livet, ”*links*” – betyder döden. Trots att alla på förhand vet att alla argument är meningslösa, försöker var och en att visa just sin särskilda nytta för den tyska industrin, för sin speciella tyska herre, för att på så sätt belönas med den magiska lilla ordern, ”*rechts*”. Gendarmen lyssnar inte ens. Ibland beordrar han de passerande att visa sina händer – han väljer alla med små händer – ”*rechts*”; ibland skiljer han ut de blonda: ”*links*”; på morgonen favoriserar han korta människor, på kvällen gillar han långa. ”*Links*”, ”*links*”, ”*links*”.

Den mänskliga strömmen växer, fördjupas och översvämmas tre stora trevåningshus, vilka tidigare var skolor. Fler människor är samlade här än vad som är nödvändigt för att fylla de närmaste fyra dagarnas kvoter. De förs bara dit som ”reserver”. Människor väntar i fyra eller fem dagar innan de lastas in i järnvägsvagnarna. Människor fyller varje millimeter ledigt utrymme, trängs i husen, slår sig ner i tomma rum, korridorer och på trappstegen. Golven översvämmas av slemmig gegga. Foten sjunker vid varje steg ner i mänsklig avföring. Stanken av svett och urin sticker i halsen. Fönstren saknar glas och nätterna är kalla. En del är bara klädda i nattskjortor eller städrockar.

Den andra dagen börjar hungern vrida om magarna i smärtsamma spasmer, spruckna läppar längtar efter en droppe vatten. Den tid då man fick tre limpor bröd är sedan länge förbi. Svettiga och febriga barn ligger hjälplösa i sina mödrars armar. Människor verkar krympa och bli mindre, gråare.

Alla ögon har en vild, galen och skrämmande blick. Människorna ser bleka ut, hjälplösa och desperata. De får en plötslig blick av insikt om att snart kommer det värsta, det man aldrig, in i det sista, kunde tro skulle hända, verkligen inträffa. Här, på detta överfulla torg, bryter alla de oavbrutet underhållna illusionerna samman, alla de spröda förhoppningarna om att: ”Kanske kan jag rädda mig själv och mina kära från fullständig utplåning”. En mardröm sätter sig i bröstet, griper en om halsen, trycker ögonen ur sina hålor, öppnar ens mun i ett ljudlöst

skri. En äldre man klamrar sig feberaktigt, bönfällande fast vid främlingar runt honom. En hjälplös, lidande mor trycker tre barn mot sitt bröst. Man vill skrika, men det finns ingen att skrika till; man vill böna och gråla – men det finns ingen att gråla med; man är ensam, absolut ensam i denna tusenhövdade folkmassa. Man kan nästan känna de tio – nej, hundra eller tusen – gevär som riktas mot ens hjärta. Ukrainarna växer och får gigantiska proportioner. Sedan vet man ingenting om någonting längre, tänker inte på något, sitter apatisk i ett hörn, direkt i smutsen och möglet på det blöta golvet. Luften blir allt tjockare, platsen blir allt mer överfullt, inte på grund av de tusentals kropparna och stanken i rummen, utan genom den plötsliga insikten om att allt är förlorat, att ingenting kan göras, att man måste gå under.

\* \* \*

Det fanns möjligheter att undgå *Umschlag*, men de var en droppe i det hav av tusentals människor som väntade på hjälp. Tyskarna öppnade själva en sådan möjlighet när de överförde ett sjukhus för spädbarn från det lilla gettot till ett av husen vid *Umschlag* och öppnade en akutmottagning där – en hånfull gest gentemot de som dömts till döden. Två gånger om dagen, morgon och kväll, byttes personalen på sjukhuset ut. Alla som arbetade där bar vita rockar och hade skriftliga arbetstillstånd. På så vis räckte det med att klä någon i en vit rock och låta den personen lämna området med läkarna och sjuksköterskorna. En del sjuksköterskor tog ett främmande barn i sina armar och påstod att det var deras eget och gick därifrån. Med äldre människor var det mycket svårare. De kunde bara skickas ”till begravningsplatsen” eller till ett sjukhus för vuxna som låg utanför det inhägnade området, en procedur som också den tilläts av tyskarna utan något uppenbart skäl. På så sätt kunde friska människor smugglas ut från *Umschlag* i ambulanser och i kistor. Så småningom började dock tyskarna att kontrollera ambulanserna och de ”sjukas” tillstånd. För att kunna uppvisa obestridliga bevis, togs de äldre män och kvinnor vars död var avsedd att tillfälligt skjutas upp, på grund av någons ingripande eller som en personlig favör, till ett litet rum i sjukstugan, bakom receptionen. Där knäcktes deras ben utan bedövning.

Till detta kom också att den judiska polisen ”hjälppte till”, vilket kostade otroliga summor i pengar, guld eller värdesaker per ”huvud” för en chans att fly. De som räddades, ett jämförelsevis obetydligt antal, kom emellertid vanligtvis tillbaka till *Umschlag* en andra och tredje gång, för att slutligen hamna i en godsvagns ödesdigra inre tillsammans med alla andra offer.

Men människor gjorde fanatiska försök att komma bort från den fördömda platsen. De hängde sig fast vid en förbipasserande sjuksköterskas dräkt och tiggde om en vit rock och stormade sjukhusets portar som vaktades av judiska poliser.

\* \* \*

En pappa ber om att åtminstone hans barn skall tas emot. Doktor Anna Braude-Heller, chef vid Bersons och Baumans sjukhus, tar det ur hans armar och tränger sig förbi de protesterande vakterna, och in på sjukhuset.

Helena Szefer, blek och utom sig, som förts till *Umschlag* efter den senaste avspärningen, tas också in på sjukhuset av våra kamrater och förs därefter, vid första tillfället, ut från området med ett läkarintyg.

Janek Stroz stoppas av en judisk polis när han skall föras ut från avspärningen. Det verkar som om han är förlorad, men vi terroriserar polisen alldeles bakom gendarmen och han släpper igenom Janek.

\* \* \*

Det hände ofta att en utsänd som skickats för att hjälpa någon att fly från *Umschlag* inte bara misslyckades i sitt uppdrag, utan också själv gick under och sveptes med massan av



människor in i en järnvägsvagn. Samek Kostrynski, en av våra modigaste som skickats till *Umschlag* för att rädda några kamrater, mötte döden på det sättet.

Det viktigaste och svåraste vid *Umschlag* var att klara sig under tiden som vagnarna fylldes. Transporterna avgick morgon och kväll. Lastningen skedde två gånger om dagen. En ändlös kedja av ukrainare omringade torget och den tusenhövdade folkmassan. Skott avfyrades och varje skott träffade sitt mål. Det var inte svårt att träffa när man inom några stegs avstånd hade en tjock, rörlig folkmassa där varje del utgjordes av en levande människa, ett mål. Skotten drev folkmassan allt närmare de väntande boskapsvagnarna. Inte tillräckligt många! Ukrainarna sprang som galna djur över det tomma torget mot husen. Där började en vild jakt. Den skräckslagna folkmassan skyndade sig upp till övervåningarna, samlades framför dörrarna till sjukstugan, gömde sig i hållrum på vinden. Bara för att komma undan, högre upp, längre bort från jakten. Man kunde ha turen att missa ännu en transport, rädda ännu en dag av liv. Kamrat Mendelson (Mendele) gömde sig under tre dagar på en vind. Några flickor, medlemmar i Skif, gömde sig där under fem dagar och kunde senare föras ut tillsammans med en grupp sköterskor.

Ukrainarna ansträngde sig inte i onödan. Det antal som inte fort nog kunde komma undan tillräckligt snabbt räckte alltid för att fylla vagnarna. I sista stunden innan avgång knuffas en mamma in i en vagn, men det finns ingen plats för hennes barn, som dras iväg från henne och stoppas in längre bak, i nästa vagn som inte är fylld. Motstånd? Ett omedelbart skott. Sakta, med svårighet, stängs dörrarna. Folkmassan är så hopträngd att den måste tryckas in med gevärskolvorna. Och sedan startar tåget. Färskt foder för gaskamrarna i Treblinka är på väg.

Under den här tiden förlorade vi nästan alla våra kamrater. Bara några få dussin medlemmar fanns kvar från vår ursprungliga grupp som uppgick till mer än 500 personer. Hechalutz hade större tur med sin organisation. Den var nästan helt intakt. De startade en del bränder som avledningsmanövrer och genomförde ett överfall på kommandanten för den judiska polisen, J Szerynski.

De bästa bland oss deporterades på det sättet i början av augusti 1942. S Kostrynski, I Szpilberg, Pola Lipszyc, Cywia Waks, Mania Elenbogen, Kuba Zylberberg, alla skickades de bort. Hanusia Wasser och hennes mamma, Mania Wasser, gick under, liksom Halinka Brandes och hennes mamma, kamrat Orzech, som söktes av Gestapo flera gånger, tvingades fly till den "ariska sidan".

Den 13 augusti 1942 togs Sonia Nowogrodzka från W C Tobbens fabrik. Det var märkligt. Bara två dagar tidigare hade Sonia, när hon såg ut genom fönstret på mängden av människor som återvände från arbetet, sagt: "Min plats är inte här. Titta vilka som finns kvar i gettot, bara avskummet. De arbetande massorna marscherar i formation till *Umschlag*. Jag måste gå med dem. Om jag är med dem, kommer de kanske inte ens i sina sista stunder, i vagnarna och efteråt, att glömma att de är mänskliga varelser..."

En liten handfull av oss återstod. Vi gjorde vad vi kunde, men mycket litet var möjligt. Vi ville till varje pris rädda vad vi kunde. Vi placerade vårt folk i tyska företag, vilket tycktes vara det bästa. Trots det började vi förlora kontakten med varandra. Bara en större grupp av kamrater lyckades hålla samman (20–25 personer), den i "borstfabriken" på Franciszkańska-gatan.

Detta var vår mest tragiska period. Vi kunde klart se hur hela vår organisation långsamt försvann. Vi kunde se att allt det som vi så omsorgsfullt vårdat under de långa och svåra krigsåren höll på att falla ihop, som en del i den allmänna ödeläggelsen, att allt vårt arbete och våra ansträngningar var fruktlöst. Det var mest tack vare Abrasha Blum, hans lugn och sinnesnärvaro, som vi uthärdade den här fruktansvärda tidens mardröm.

Omkring mitten av september 1942, när bara 120 000 människor fanns kvar i gettot, verkade det som den första delen av ”aktionen” var över. *Umsiedlungsstab* lämnade då Warszawa utan några instruktioner inför framtiden. Men även nu visade sig förhoppningar vara förgäves. Det stod snabbt klart att tyskarna använde det korta uppehållet till att likvidera judiska bosättningar i närliggande städer – Otwock, Falenica, Miedzeszyn. Hela personalen och alla barn vid W Medemsanatoriet deporterades från Miedzeszyn. Roza Eichner dog en martyrs död.

Efter denna korta frist startade deportationerna från Warszawa igen med intensifierad kraft. Nu blev avspärningarna ännu farligare för oss, eftersom det fanns färre människor och området hade blivit mindre. Det hade emellertid också blivit svårare för tyskarna, eftersom människorna redan lärt sig hur man gömmer sig. Av den anledningen användes en ny metod: varje judisk polisman blev ansvarig för att föra sju ”huvuden” per dag till *Umschlag*. För att kunna skaffa fram de nödvändiga ”huvudena” kunde judiska poliser stoppa en läkare i vit rock (rocken kunde senare säljas till ett fantastiskt högt pris vid *Umschlag*...), en mamma med sitt barn i famnen eller ett ensamt, vilset barn som letar efter sitt hem.

Ja, den judiska polisen skrev verkligen sin egen historia genom sina gärningar.

Den 6 september 1942 beordrades alla återstående gettoinvånare att inställa sig inom ett område som avgränsades av följande gator: Geşia, Zamenhofa, Lubeckiego och Stawki. Här skulle den slutliga registreringen ske.

\* \* \*

Från alla håll kommer folk marscherande, fyra och fyra, till den anvisade platsen. Alla våra vänner är också här. Vi hör hur Ruta Perenson säger till sin lille Nick: ”Du ska inte vara rädd för någonting. Snart kommer förskräckliga saker att hända. De vill döda oss allihop, men vi ska inte låta dem göra det. Vi skall slå mot dem lika hårt som de vill göra mot oss...”

\* \* \*

Men detta inträffade emellertid inte. Hela gettots befolkning var samlad i den lilla rektangel som utgjordes av det utpekade kvarteret: fabriksarbetarna, Judiska rådets anställda, de offentligt anställda sjukvårdarna (de sjuka sändes direkt till *Umschlag*). Tyskarna namngav ett litet antal människor som tilläts vara kvar i varje tyskt företag och vid Judiska rådet. Dessa utvalda individer fick nummerlappar av papper, en garanti för liv. Möjligheterna att erhålla ett sådant papper med livförsäkring var närmast lika med noll, men bara det att möjligheterna fanns var tillräckligt för att förvirra människor, att få deras uppmärksamhet helt inriktad på att få tag i en numrerad pappersbit. Allt annat saknade plötsligt all betydelse. En del kämpade högljutt för pappersbiten, och försökte gällt att bevisa sin rätt att leva. Andra väntade uppgivet, tårfullt resignerade, på sitt öde. Den sista selektionen genomfördes i ett tillstånd av yttersta spänning. Efter två dagar, då varje timme tycktes vara i årtal, fördes de utvalda tillbaka till sina arbetsplatser, där de fortsättningsvis skulle inkvarteras. De återstående fördes till *Umschlag*. De sista som anlände dit var de judiska polismännens familjer.

\* \* \*

Inga ord i något mänskligt språk räcker nu till för att beskriva *Umschlag*, när ingen hjälp från något eller någon kan förväntas. De sjuka, vuxna som barn, som tidigare förts hit från sjukhusen, ligger övergivna i de utkylda utrymmena. De utträttat sina behov där de ligger och blir kvar i den stinkande sörjan av ekskrementer och urin. Sjuksköterskor söker i folkmassan efter sina föräldrar och, när de hittar dem, injicerar efterlängtade och dödliga doser av morfin i deras ådror, medan deras egna ögon får en vild glans. En läkare håller fylld av medlidande en cyanidlösning i den febriga munnen på ett okänt, sjukt barn. Att ge sin egen cyanid till någon

annan är nu det mest oskattbara, det mest oersättliga. Den ger en tyst, fridfull död och räddar från järnvägsvagnarnas fasor.

\* \* \*

På så sätt deporterade tyskarna 60 000 människor på två dagar.

Av våra kamrater deporterades följande från "häxkitteln": Natan Liebeskind, Dora Kociolek, J Gruszka, Anka Wolkowicz, Michelson, Cluwa Krysztal-Nisenbaum och många andra. Kamrat Bernard Goldsztejn, som tyskarna speciellt letade efter, tvingades gömma sig på den "ariska sidan".

Den 12 september avslutades "aktionen" officiellt. Ett nominellt antal av 33 400 judar som arbetade i fabriker och för tyska företag, 3 000 anställda vid det Judiska rådet medräknade, var kvar i Warszawa. Om man räknar med de människor som hade kunnat fortsätta att gömma sig i källare och andra liknande platser, var egentligen antalet kvarvarande judar uppskattningsvis 60 000. Alla var inkvarterade på sina arbetsplatser. Nya murar delade upp gettot och mellan de bebodda kvarteren sträckte sig stora, tomma och öde områden, hemsökta av gatornas dödstystnad, ljudet från öppna fönster som slår i vinden och de obegravda likens sjuka stank.

Vid det här laget omfattade gettot: (1) Området kring Toebbens, Schultz och Roehrichs verkstäder – Lesznogatan, Karmelickagatan, Nowolipkigatan, Smocza-, Nowolipie- och Zelaznagatorna fram till Leszno, (2) "borstbindarnas område" – Sto Jerskagatan, Walowa-, Franciszkańska- och Bonifraterskagatorna fram till Sto Jerska; (3) Det centrala gettot – Gęsiagatan, Franciszkańska-, Bonifraterska-, Muranowska-, Pokorna-, Stawkigatorna, Parysowskitorget och Smoczagatan fram till Gęsia.

Arbetarna i en verkstad var nu förbjudna att tala med dem i en annan. Tyskarna exploaterade till det yttersta de som hade sparats. Normalarbetsdagen för judar var tolv timmar, och ibland ännu längre, utan raster, medan arbets- och matförhållandena helt enkelt var katastrofala. Precis som under den första perioden, när fläcktyfus härjade i gettot, rasade nya epidemier i gettot. Den här gången var det tuberkulos som spreds som en farsot. Bara sophämtarna och gravgravarna (de så kallade "Pinkertpojarna" – ett namn som kom från en välkänd judisk begravningsfirma) blev förmögna, eftersom de väl gömda under högar av avfall och i kistor, transporterade värdesaker till den "ariska" sidan som gettot inte längre hade användning för. Det blev varje invånars dröm i den plågade judiska delen att komma undan till den "ariska sidan" och etablera sig där.

I början av oktober 1942 hölls samtal mellan vår egen exekutivkommitté och ledningen för Hachalutz stridsorganisation. Syftet med samtalen var att upprätta en gemensam organisation. Denna fråga, som debatterades fram och tillbaka bland våra kamrater, löstes slutligen vid ett möte för Warszawas partikadrer den 15 oktober. Vi beslöt då att en gemensam stridsorganisation skulle bildas och att dess syfte skulle vara att förbereda väpnat motstånd för den tidpunkt när tyskarna skulle försöka att upprepa utrotningsproceduren i Warszawas getto. Vi insåg att bara genom gemensamt samordnat arbete och våra yttersta gemensamma ansträngningar kunde något som helst resultat förväntas.

Omkring den 20 oktober bildades den så kallade samordningskommittén (KK), vars medlemmar var representanter för alla existerande politiska partier. Abrasha Blum och Berek Sznajdmil representerade oss i KK. Samtidigt utsågs ledningen för den nya judiska kamporganisationen (ŻOB).<sup>18</sup> Mordechaj Anielewicz (från "Hashomer") blev ŻOB:s överbefälhavare. Marek Edelman inkallades för att representera våra grupper i ledningen.

<sup>18</sup> Żydowska Organizacja Bojowa, förkortning av den polska beteckningen på Judiska kamporganisationen.

Doktor I Fajner ("Mikolaj") åtog sig, å våra vägnar, att representera KK på den "ariska sidan". En exekutivkommitté för KK utsågs också, liksom en propagandakommitté. Abrasha Blum representerade oss i dessa kommittéer.

Eftersom gettot var uppdelat i separata delar mellan vilka det knappt fanns någon kontakt, tvingades ŻOB organisera sitt arbete därefter. Vi övertog ledningen i "borstbindarnas område" (Grylak), W C Toebeensområdet (Paw) och området kring Prostagatan (Kersz). Vi lyckades bilda flera stridsgrupper. Sålunda kom B Pelc och Goldsztejn att leda två "femmor" i det centrala gettot, Jurek Blones och Janek Bilak ledde två "femmor" i "borstbindarnas område", A Fajner och N Chmielnicki var ledarna i Schultzområdet och W Rozowski ledde vår grupp i Roehrichs verkstad.

Ännu en gång byggde vi en stor organisation, den här gången inte ensamma, men med gemensamma ansträngningar och än en gång stod vi inför det avgörande problemet med vapen. Det fanns nästan inga alls i gettot. Det måste tas med i beräkningen att detta var år 1942. Polackernas motståndsrörelse inleddes just vid den tiden och bara vaga rykten om partisaner i skogarna cirkulerade. Man måste komma ihåg att det första organiserade väpnade motståndet från polackerna inte ägde rum förrän i mars 1943. Därför var det ingenting ovanligt i det faktum att våra ansträngningar för att få tag i vapen via regeringsdelegaten<sup>19</sup> och via andra organ stötte på avgörande svårigheter och i allmänhet inte resulterade i något. Vi fick några pistoler från hemvärnet. Därefter genomfördes två angrepp: mot den judiska polisens ledare, Lejkin, den 29 oktober och mot J First (Judiska rådets representant i *Umsiedlungsstab*) den 29 november.

Genom detta fick ŻOB sin första popularitet. Flera andra anfall genomfördes mot några judiska förmän som förorsakade det värsta lidandet bland de judiska slavarbetarna. Vid ett sådant anfall i Hallmanområdet (Hallman var en verkstad som tillverkade skåp) arresterade tyska vakter tre av deltagarna. Under natten lyckades dock vår grupp från Roehrichsområdet, ledd av G Fryszdorf, avvärja de tyska vakterna och frita våra fångar.

Den följande incidenten kan tjäna till att ge insikt om de förhållanden som vi tvingades att arbeta under vid den här tiden. Omkring mitten av november (under den "lugna" perioden) deporterades några hundra judar från flera verkstäder, under förevändning att de skulle arbeta i koncentrationslägret i Lublin. Under resan bröt kamrat W Rozowski upp gallret i vagnsfönstret, kastade ut sex kvinnliga fångar medan tåget gick (bland andra Guta Blones, Chajka Belchatowska, Wiernik, M Kojfman) och hoppade sedan ut själv. Liknande bragder skulle varit omöjliga att genomföra under de första deportationerna; även om någon skulle varit modig nog att försöka fly, skulle de andra offren aldrig tillåtit det av rädsla för tysk hämnd. Vid det här laget hade judarna emellertid slutligen börjat inse att deportation i verkligheten betydde döden; att det inte fanns något annat alternativ än att åtminstone dö med hedern i behåll. Men man försökte fortfarande, vilket är helt naturligt för människor, att skjuta på döden och "hedern" så länge som möjligt.

I slutet av december 1942 fick vi vår första vapentransport från Hemma-armén. Det var inte mycket – det fanns bara tio pistoler i hela sändningen – men det gav oss möjlighet att förbereda vår första större aktion. Vi planerade den till den 22 januari, och den skulle vara en hämndaktion mot den judiska polisen.

Men den 18 januari 1943 omringades gettot återigen och den "andra likvideringen" inleddes. Den här gången kunde emellertid inte tyskarna genomföra sina planer utan motstånd. Fyra barrikaderade stridsgrupper erbjöd det första väpnade motståndet i gettot.

<sup>19</sup> Den polska exilregeringens representanter.

ŻOB begick sitt elddop i den första storskaliga gatustriden i kampen i hörnet av Mila- och Zamenhofagatorna. Den största delen av organisationen gick förlorad där. Mirakulöst nog och genom sin heroiska inställning, lyckades ŻOB:s befälhavare Mordechaj Anielewicz överleva. Efter det slaget insåg vi att gatustrider skulle vara för kostsamma för oss, eftersom vi inte var tillräckligt förberedda för det och saknade de nödvändiga vapnen. Vi övergick därför till gerillakrig. Fyra större strider stod i hyreshusen vid Zamenhofagatan 40, Muranowskagatan 44, Milagatan 34 och Franciszkańskagatan 22. I området kring Schultz verkstad angreps de SS-män som deltog i deportationen av partisanerna. Kamrat A Fajner deltog aktivt i den aktionen och dödades i striden.

En av våra stridsgrupper, som ännu var obeväpnad, infångades av tyskarna och fördes till *Umschlag*. Strax innan de skulle föras till vagnarna vände sig B Pelc till gruppen med några få ord. Det var bara ett kort anförande, men det var så effektivt att inte en enda av de 60 personerna rörde sig mot vagnarna. Van Oeppen (Treblinkas chef) sköt själv alla sextio direkt på platsen. Den här gruppens uppträdande fungerade emellertid som inspiration till att man alltid, under alla omständigheter, skulle göra motstånd mot tyskarna.

Av alla de stridsgrupper som förberetts deltog bara fem i aktiviteterna under januari. De återstående, som inte hunnit samlas vid tiden för tyskarnas intåg i gettot, togs med överraskning och kunde inte nå fram till de platser där deras vapen förvarades.

Ännu en gång, liksom vid ŻOB:s första aktiviteter, omkom fyra femtedelar av stridsorganisationens medlemmar.

De senaste händelserna fick dock en stark genklang såväl inom gettot som utanför. Den allmänna opinionen, den judiska liksom den polska, reagerade omedelbart på striderna i gettot. För första gången kunde tyskarna nu inte genomföra sina planer. För första gången rycktes allsmäktighetens och oövervinnerlighetens gloria från tyskarnas huvuden. För första gången insåg juden på gatan att det *var* möjligt att göra något mot tyskarnas vilja och makt. Antalet tyskar som dödades av ŻOB:s kulor var inte det enda viktiga. Vad som var ännu viktigare var uppkomsten av en psykologisk vändpunkt. Blotta faktum att tyskarna på grund av det oväntade motståndet, trots dess svaghet, tvingades att avbryta tidtabellen för sin ”deportation” var av stort värde.

Under tiden började rykten om ”hundratals” döda tyskar och ŻOB:s ”enorma” makt att cirkulera över hela Warszawa. Hela den polska motståndsrörelsen var full av lovord för oss. I slutet av januari kunde vi motta 50 större pistoler och 55 handgranater från Hemmaarméns ledning. En omorganisering av ŻOB genomfördes. Alla ŻOB:s stridsgrupper delades nu upp på fyra huvudområden. Vi fick ansvar för ”borstbindarnas område” (Marek Edelman förde befälet), där vi, bland andra, hade vår egen stridsgrupp under ledning av Jurek Blones. Stridsgrupperna inkvarterades i omedelbar närhet av sina stridspositioner. Syftet med inkvarteringen var att undvika att grupperna skulle överraskas av nya tyska förordningar, vilket hänt tidigare, och att vänja partisanerna vid militär disciplin, militära regler och en kontinuerlig användning av sina vapen. I närheten av gettomurarna inrättade vi vaktposter och satte ut vakter 24 timmar om dygnet, vilka instruerades att omedelbart rapportera om annalkande fara.

Under tiden arbetade den tyska propagandamaskinen och försökte än en gång att distrahera judarna med påhittade historier om ”judiska reservat i Trawniki och Poniatow”, dit Toebbens och Schultz fabriker påstods evakueras och där ”produktiva judar som hängivet arbetade för tyskarna skulle kunna genomleva kriget i lugn och ro”. I början av februari 1943 förde tyskarna tolv judiska förmän från koncentrationslägret i Lublin till gettot, vilka skulle övertyga gettobefolkningen om att frivilligt anmäla sig för arbete ”under utmärkta omständigheter”. Natten efter att dessa individer anlät, omringade ŻOB deras förläggning och tvingade

dem att omedelbart lämna gettot. Men tyskarna försökte ännu en gång. De utsåg W C Toebbens, ägaren till den största gettofabriken, som tillverkade tyska uniformer, till posten som kommissarie för deportationerna. Detta drag var utformat för att ytterligare förstärka intrycket av att ”evakueringen till Trawniki och Poniatow” var nära knuten till behovet av arbetskraft i tyska företag.

Även ŻOB genomförde storskaliga propagandaaktiviteter. Flera proklamationer utfärdades och sattes upp på gettots hus och murar. Toebbens förberedde som svar sin egen appell till den judiska befolkningen, men båda dess upplagor konfiskerades av ŻOB redan i tryckeriet.

Under den här perioden var det ŻOB ensamt som styrde i gettot. Den var den enda kraften och den enda auktoriteten som erkändes av den allmänna opinionen.

När tyskarna i slutet av januari 1943 uppmanade arbetarna att evakuera Hallmans skåpverkstad, var det bara tjugofem av de mer än tusen anställda som lydde uppmaningen. I en nattlig, och mycket vågad räd, satte två stridsgrupper eld på fabriken (kamrat Fryszdorf deltog i den aktionen), och orsakade förluster på över en miljon złoty för tyskarna. Ännu en gång stördes de omsorgsfullt uttänkta tyska planerna. Följande morgon utfärdade tyskarna en kommuniké som skyllde branden på fallskärmssoldater. Inte desto mindre stod det helt klart för den judiska befolkningen vilka som låg bakom branden och vilka som verkligen fått tyskarna att förlora ansiktet.

I början av mars uppmanade tyskarna än en gång Borstbindarverkstadens arbetare att registrera sig för evakuering, men inte en enda av de 3 500 arbetarna registrerade sig. ŻOB fullföljde å andra sidan sina planer in i minsta detalj: transporten av borstbindningsmaskiner, lastade i järnvägsvagnar på *Umschlagplatz*, brann upp under färden tack vare att vi placerat ut särskilda brandbomber med fördröjd utlösning.

Tyskarna blev allt mer illa till mods i gettot. De blev allt mer medvetna om den fiendliga attityden, inte bara från stridsgrupperna, utan också från befolkningen som helhet, vilken villigt följde alla ŻOB:s instruktioner.

ŻOB breddade sina aktiviteter och understöddes av hela gettot. Bagare och handlare levererade mängder med livsmedel för dess medlemmar. De välbärgade invånarna beskattades och de medel som skaffades på det sättet användes för att köpa vapen och ammunition. ŻOB bestämde hur stort bidrag som skulle betalas av de judiska institutionerna. Disciplinen var sådan att alla var tvungna att betala, antingen frivilligt eller under tvång. Judiska rådet bidrog med 250 000 złoty. Kontoret för ekonomiska krav (*Zakład Zaopatrzenia*) betalade 710 000 złoty. Intäkterna under perioden för de tre första månaderna uppgick till omkring 10 miljoner złoty. Dessa summor smugglades över till den ”ariska sidan” där våra representanter organiserade inköpet av vapen och sprängmedel.

Vapen smugglades in i gettot på exakt samma sätt som annat smuggelgods. Mutade polska poliser blundade för tunga paket som kastades över gettomurarna vid utvalda ställen. ŻOB:s särskilda sambandsmän tog omedelbart hand om paketen. De judiska polismän som vaktade gettomurarna hade ingen talan i frågan. Vår mest aktiva sambandsman på den ”ariska sidan” var Zygmunt Frydrych (som arrangerade den första vapentransporten), Michał Klepfisz, Celemenski, Fajgele Peltel (Wladka) och många andra. Michał Klepfisz gjorde, i samarbete med PS- och WRN-grupperna,<sup>20</sup> de nödvändiga arrangemangen för ett storskaligt inköp av sprängmedel och brandvätskor (exempelvis 2 000 liter bensin) och senare, efter att sändningen överförts till gettot, sätta upp en fabrik för produktion av Molotovcocktails och handgranater. Produktionsprocessen var primitiv och enkel, men den omfattande tillverkningen

<sup>20</sup> PS och WRN var vänster- respektive högerfraktionerna inom det polska socialistpartiet.

från verkstaden ökade våra avdelningars eldstyrka. Vid det här laget var varje partisan, i genomsnitt, beväpnad med en pistol (och tio till femton rundor), fyra eller fem handgranater och fyra eller fem Molotovcocktails. Två eller tre gevär tilldelades varje "område". Det fanns bara en kulspruta i hela gettot.

ŻOB genomförde nu ett program som var utformat för att rensa den judiska befolkningen på alla fientliga element och de individer som samarbetade med tyskarna. Den verkställde dödsdomar som avkunnats av dess befälhavare mot i stort sett alla judiska Gestapoagenter. De som vår rättvisa inte kunde nå tvingades smita iväg till den "ariska sidan" och vågade inte återvända till gettot. När fyra Gestapoagenter vid ett tillfälle oväntat dök upp i gettot under en halvtimme, dödades tre medan den fjärde sårades allvarligt. Den notoriske Gestapoagenten doktor Alfred Nossig dödades också, och ett identitetskort från Gestapo som utfärdats så tidigt som 1933 hittades på honom.

Under ett möte med ŻOB:s ledning de första dagarna i april beslöt vi att utöka våra aktiviteter till att omfatta hela generalguvernementets område. En särskild kommitté utsågs. Samtidigt utsåg Bunds centralkommitté en kommitté bestående av M Orzech, doktor L Fajner, Bernard Goldsztejn, S Fiszgrund, Celemenski och Samsonowicz för att operera på den "ariska sidan".

Tyskarna kom uppenbarligen till slutsatsen att de återstående judarna inte kunde övertalas att frivilligt lämna Warszawas getto. Därför organiserades än en gång "haffapatruller" för att operera i gettot. Vid samma tidpunkt fängslade tyska fabriksvakter flera dussin judar, som arresteras på gettots gator för små förseelser och ödesbestämda att evakueras till Poniatowlägrät följande morgon. ŻOB-ledningen fattade emellertid ett annat beslut. Klockan halv sex dök beväpnade ŻOB-män upp vid den arrest där offren hölls, skrämde polismännen och frigav de arresterade judarna. Den tyska vaktstyrkan i byggnaden intill var rädda för att ingripa.

Tyskarna försökte sig därför på ännu en metod. Människor som arresterades på gatorna lastades nu omedelbart på lastbilar och skickades till *Umschlag*. Men ŻOB var ännu snabbare: offren fritogs i områdena mellan de särskilda kvarteren (i det så kallade "blandgettot"), där ŻOB:s stridsgrupper var stationerade.

Under den period som omedelbart föregick den slutliga utplåningskampanjen upprätthöll Bund fyra förlagda stridsgrupper: (1) i borstbindarnas område, ledd av Jurek Blones, (2) i Schultzfabrikens område, under ledning av W Rozowski, (3) två grupper i det centrala gettot, ledda av L Gruzalc respektive Dawid Hochberg.

Till slut beslöt sig tyskarna för att helt och hållet, till vilket pris som helst, likvidera Warszawas getto. Den 19 april 1943, vid tvåtiden på morgonen, kom de första meddelandena från våra yttersta vaktposter, om att tyskarna närmade sig. Dessa rapporter klargjorde att tyska gendarmer, med hjälp av polska "marinblå" poliser, omringade de yttre gettomurarna med intervaller på ungefär trettio meter. Ett akutlarm utfärdades omedelbart till alla våra stridsgrupper och kvart över två, det vill säga 15 minuter senare, befann sig alla grupper vid sina stridspositioner. Vi informerade också hela befolkningen om den omedelbara faran och större delen av gettots invånare tog sig omedelbart till förberedda skydd och gömställen i husens källare och på vindar. En dödlig tystnad omslöt gettot. ŻOB var redo.

Vid fyratiden på morgonen började tyskarna, i grupper om tre, fyra eller fem, för att inte väcka ŻOB:s eller befolkningens misstankar, att tränga in i "blandgettots" områden. Här formerade de sig i plutoner och kompanier. Vid sjutiden körde motoriserade avdelningar, inklusive ett antal stridsvagnar och pansarfordon, in i gettot. Artilleripjäser placerades utanför gettots murar. Nu var SS-männen redo att anfälla. I slutna formeringar, högdraget och ljudligt trampande, marscherade de in på de till synes döda gatorna i det centrala gettot. Deras triumf

föreföll fullständig. Det såg ut som om den här suveränt utrustade moderna armén hade skrämt iväg den handfull av män som var berusade av sitt övermod, som om dessa få omogna pojkar äntligen insett att det inte var någon mening med att försöka sig på det omöjliga, att de förstod att tyskarna hade fler gevär än vad de själva hade rundor till sina pistoler.

Men nej, de skrämde oss inte och vi togs inte med överraskning. Vi inväntade bara ett lämpligt tillfälle. Ett sådant tillfälle uppenbarade sig snart. Tyskarna valde korsningen vid Mila- och Zamenhofagatan som sitt basområde och stridsgrupper som barrikaderat sig i gatans alla fyra hörn öppnade koncentrisk eld mot dem. Märkliga projektiler började explodera överallt (handgranaterna som vi själva tillverkat), den enda kulsprutepistolen skickade då och då salvor genom luften (ammunitionen måste användas sparsamt), gevär började skjuta en bit bort. Det var så det började.

Tyskarna försökte retirera, men vägen var avskuren. Snart låg döda tyskar på gatan. De återstående försökte hitta skydd i närbelägna affärslokaler och portgångar, men det skyddet visade sig otillräckligt. Det ”ärorika” SS kallade därför in stridvagnar under vars skydd de återstående männen i två kompanier skulle genomföra en ”segerrik” reträtt. Men även stridsvagnarna tycktes påverkade av tyskarnas otur. Den första brändes ut av en av våra brandbomber och de som återstod kom aldrig i närheten av våra ställningar. Ödet för tyskarna som fångats i fällan vid Mila- och Zamenhofagatan var avgjort. Inte en enda tysk lämnade området levande. Följande stridsgrupper deltog i striden: Gruzlacs (Bund), Merdeks (Hashomer), Hochbergs (Bund), Bereks (Dror) och Pawels (PPR).<sup>21</sup>

Samtidigt pågick strider i korsningen Nalewki- och Gęsiagatan. Två stridsgrupper hindrade tyskarna från att där gå in i gettot. Striden varade i mer än sju timmar. Tyskarna hittade några madrasser och använde dem som skydd, men partisanernas välriktade eld tvingade dem till flera på varandra följande reträtter. Tyskt blod översvämmade gatan. Tyska ambulanser transporterade oupphörligen deras sårade till det lilla torget nära rådsbyggnaderna. Här låg de sårade i rader på trottoaren i väntan på sin tur att tas emot på sjukhuset. I hörnet av Gęsiagatan signalerade en tysk observationspost för flygvapnet de judiska partisanernas positioner och de nödvändiga bombmålen till flygplanen. Men från luften liksom på marken verkade partisanerna vara oövervinneliga. Slaget vid Gęsiagatan-Nalewki-gatan slutade med fullständigt tyskt tillbakadragande.

Samtidigt pågick hårda strider vid Muranowskitorget. Här angrep tyskarna från alla håll. De hårt trängda partisanerna försvarade sig bittert och lyckades, genom övermänskliga ansträngningar, slå tillbaka angreppen. Två tyska kulsprutor liksom ett antal andra vapen erövrades. En tysk stridsvagn brändes, den andra stridsvagnen den dagen.

Vid tvåtiden på eftermiddagen fanns inte en enda levande tysk kvar i gettot. Det var ŻOB:s första fullständiga seger över tyskarna. De återstående timmarna av den dagen förflöt under ”fullständig tystnad”, det vill säga med undantag för artillerield (kanonerna stod vid Krasińskitorget) och flera flygbombningar.

Den följande dagen rådde tystnad fram till två på eftermiddagen. Vid den tiden anlände tyskarna, återigen i samlad formering, till borstbindarnas port. De misstänkte inte att just i det ögonblicket lyfte en observatör en elektrisk kontakt. En tysk fabriksvakt gick mot porten för att öppna den. I precis samma ögonblick stacks kontakten in i ett uttag och en mina, som länge väntat på tyskarna, detonerade under SS-männens fötter. Över hundra tyskar dödades i explosionen. De resterande drog sig tillbaka och besköts av partisanerna.

<sup>21</sup> Dror var en högersionistisk ungdomsrörelse, PPR var det polska kommunistpartiet.



Två timmar senare prövade tyskarna lyckan ännu en gång. På ett annat sätt den här gången, försiktigt, en och en, i utsträckta ordnade formeringar, försökte de tränga in i borstbindarnas område. Här fick de emellertid återigen ett passande mottagande av en stridsgrupp som väntade på dem. Av de trettio tyskar som lyckades ta sig in i området, var det bara ett fåtal som kunde lämna det. Än en gång drog sig tyskarna tillbaka från gettot. Än en gång var partisanernas seger fullständig. Det var deras andra seger.

Tyskarna försökte igen. De försökte ta sig in i gettot på flera andra ställen, och vid varje tillfälle mötte de beslutsamt motstånd. Varje hus var en fästning.

\* \* \*

På en av vindarna är vi plötsligt omringade. I närheten på samma vind finns tyskarna och det är omöjligt att nå trapporna. I vindens mörka hörn kan vi inte ens se varandra. Vi ser inte Sewek Dunski och Junghajzer som kryper upp för trappan underifrån, når vinden och tar sig in bakom tyskarna och kastar en granat. Vi försöker inte ens fundera på hur det går till när Michał Klepfisz hoppar rätt på den tyska kulsprutepistolen som skjuter bakom en skorsten. Vi ser bara den fria passagen. Efter att tyskarna kastats ut, flera timmar senare, hittar vi Michałs kropp, genomsållad av två salvor från kulsprutepistolen.

\* \* \*

Borstbindarnas område kunde inte erövrats.

Nu inträffade något som aldrig tidigare hänt. Tre officerare med sänkta kulsprutepistoler visade sig. De bar vita rosetter i knapphålen – förhandlare. De ville förhandla med områdeskommandot. De föreslog ett femton minuters eldupphör för att föra bort de döda och sårade. De var också redo att utlova alla invånare en ordnad evakuering till arbetsläger i Poniatow och Trawniki, och att låta dem ta med sig alla sina ägodelar.

Eldgivning var vårt svar. Varje hus fortsatte att vara en fientlig fästning. Från varje våning, från varje fönster sökte kulor efter de hatade tyska hjälmarna, de hatade tyska hjärtana.

\* \* \*

Vid ett litet fönster på fjärde våningen är vår soldat Diament på sin stridspost. Han har ett långt gevär vars lysande historia går tillbaka ända till det rysk-japanska kriget.<sup>22</sup> Diament är flegmatisk, hans rörelser är långsamma men avsiktliga. De unga pojkarna i hans närhet försöker otåligt att skynda på honom. Men Diament är orubblig. Han siktar mot magen och träffar hjärtat. Varje kula gör slut på ännu en tysk.

Vid fönstret på andra våningen sitter Dwojra och skjuter häftigt. En tysk ser henne: ”*Schau, Hans, eine Frau schießt!*”. De försöker komma åt henne, men på något sätt missar deras kulor. Hon, däremot, tycks inte missa ofta, eftersom de, märkligt nog, snabbt drar sig tillbaka.

På första våningen, i trapphuset (Post nr 1), kastar Szlamek, Szuster och Kazik den ena handgranaten efter den andra. Efter en stund är deras förråd av granater tömt, medan två tyskar fortfarande rör sig på gården nedanför. Szlamek sträcker sig efter en bensinbomb och kastar den så välriktat mot tysken att den träffar hans hjälm, omedelbart flamar upp och bränner honom till döds.

\* \* \*

Partisanernas motstånd var så beslutsamt att tyskarna slutligen tvingades överge alla vanliga stridsmetoder och försöka sig på en ny, till synes ofelbar taktik. Deras nya idé var att utifrån, från alla håll samtidigt, sätta eld på hela borstbindarnas kvarter. På ett ögonblick dånade elden

<sup>22</sup> Rysk-japanska kriget ägde rum 1905 och blev den utlösande faktorn för den första ryska revolutionen.

över hela kvarteret, svart, kvävande rök täppte till strupen och stack i ögonen. Partisanerna hade naturligtvis inte tänkt sig att bli levande brända i flammorna. Vi beslöt oss för att satsa allt på ett kort och, oavsett konsekvenserna, försöka nå det centrala gettot.

\* \* \*

Flammorna klamrar sig fast vid våra kläder som nu börjar pyra. Gatubeläggningen smälter under våra fötter till en svart klibbig substans. Krossat glas, som täcker varje millimeter av gatorna, förvandlas till en klibbig vätska som gör att våra fötter fastnar. Våra skosulor börjar brinna av hettan från stenläggningen. En efter en stapplar vi vidare genom brandkatastrofen. Från hus till hus, från gård till gård, utan något syre att andas, med hundratals hammare dånande i våra huvuden, i ett ständigt regn av brinnande takstolar som faller över oss, lyckas vi till slut nå slutet på det område som brinner. Vi känner oss glada över att bara stå här, att vara utanför infernot.

Nu återstår den svåraste delen. Det finns bara en möjlig väg in i det centrala gettot – genom en smal öppning i muren, vaktad från tre håll av gendarmer, ukrainare och ”marinblå” poliser. Fem stridsgrupper måste tvinga sig igenom denna lilla öppning. En efter en, med fötterna insvepta i trasor för att dämpa ljudet av stegen, under tung beskjutning och spända till det yttersta, lyckas Gutmans, Berlinskis och Grynbaums grupper tvinga sig igenom. Framgång! Jurek Blones grupp täcker bakifrån. När de första i gruppen dyker upp på gatan, tänds en tysk strålkastare och lyser upp hela muravsnittet. Det tycks som om inte en enda människa skulle kunna lyckas komma undan med livet i behåll här. Men plötsligt och med ett enda välriktat skott, skjuter Romanowicz sönder strålkastaren och innan tyskarna hinner samla sig, lyckas hela vår grupp ta sig över till den andra sidan.

\* \* \*

Vi fortsatte striden i det centrala gettot tillsammans med stridsgrupperna som fanns i området. Det var, liksom tidigare i borstbindarnas område, nästan omöjligt att röra sig fritt i området. Hela gator var ibland blockerade av enorma eldsvådor. Havet av lågor omslöt hus och gårdar, träbalkar brann högljutt, väggar kollapsade. Det fanns ingen luft, bara svart, kvävande rök och tung, brinnande hetta som strålade ut från de glödgheta murarna, från de glödande stentrapporna.

De oemotståndliga eldsflammorna kunde nu göra det som tyskarna inte förmådde. Tusentals människor gick under i bränderna. Stanken från brinnande kroppar kändes överallt. Förkollnade kroppar låg på balkonger, i fönsternischer och på trappor som inte brunnit. Flammorna jagade ut människorna från sina gömställen, tvingade bort dem från de tidigare förberedda gömställena i källare och på vindar. Tusentals stapplade omkring på gårdarna där de var lätta byten för tyskarna, som fängslade dem eller dödade dem omedelbart. Fullständigt utmattade föll de i sömn på infarter och i portgångar, stående, sittande och liggande och nåddes i sömnen av en kula från en förbipasserande tysk. Ingen lade ens märke till att en äldre man som sov i ett hörn aldrig skulle vakna mer, att en mor som ammade sitt barn varit kall och död sedan tre dagar, att ett barns gråt och sugande var lönlöst eftersom mammans armar var kalla och hennes bröst dött. Hundratals begick självmord genom att hoppa från fjärde eller femte våningen i hyreshus. Mödrar skonade på så sätt sina barn från en fruktansvärd död i lågorna. Den polska befolkningen såg dessa scener från Sto Jerskagatan och från Krasińskitorget.

Efter en sådan exemplarisk läxa i det centrala gettot och i borstbindarnas område, hoppades tyskarna att andra verkstäder inte längre skulle motsätta sig en ”frivillig” evakuering från gettot. Därför tillkännagav de en tidsgräns för att infinna sig på uppsamlingsplatserna, med

hot om fortsatta repressalier ifall att den inte åttlyddes. Men nu kunde varken hot eller löften övertyga befolkningen.

Partisanerna var på alerten överallt. I Toebbens- och Schultzområdena försökte de först och främst att störa de tyska enheternas regelbundna rörelser in till det centrala gettot. Från balkonger, fönster och tak överöste de SS-männens lastbilar med handgranater och med eld från pistoler och gevär. Vid ett tillfälle sprängdes till och med en lastbil som för förbi på den ”ariska sidan”. Vid ett tillfälle iakttog Rozowski och Szlomo, under en inspektion av ett område, en tysk lastbil som närmade sig. De funderade ett ögonblick och klättrade sedan snabbt upp på en balkong. Därifrån kastade de en krutladdning på två kilo rätt ner på bilen och dödade alla utom fem av de sextio SS-männen.

Efter fem dagar passerades tidsgränsen för den ”frivilliga” evakueringen och tyskarna började återigen ”underkuva” området. De mötte återigen beslutsamt motstånd. Tyvärr kunde inte de förberedda minorna detoneras eftersom det nu inte längre fanns någon elektricitet i gettot. Men det ägde rum hårda strider. Partisaner, som barrikaderat sig i husen, hindrade tyskarnas framryckning in i området. Varje hus kämpade, liksom fallet varit i de andra områdena. Sarskilt hårda strider inträffade i följande hyreshus: Nowpolipkigatan 41, Nowolipiegatan 64 och 67 samt på Leznogatan 72 och 56.

\* \* \*

På Leznogatan 56 är Jurek instängd på sin utpost. En grupp SS-män omringar honom och en av dem kastar en granat. Jurek fångar den skickligt i luften och kastar tillbaka den mot SS-männen innan den hinner explodera. Fyra av dem dödas på fläcken.

Vice kommandanten i området, Szolmo, hans arm är skadad, täcker reträtten från Nowolipiegatan 72. Plötsligt är gruppen omringad. Allt ser ut att vara förlorat. Det finns ingen tid att förhindra katastrofen. Szlomo drar snabbt ett lakan från en säng och firar med det ner alla närvarande till gårdsplanen. Det finns emellertid ingen som kan hålla det åt honom, och han hoppar från andra våningen.

\* \* \*

I detta område liksom i de andra, ”räddade” tyskarna till slut sin militära ära genom att sätta eld på hus efter hus.

Utifrån den förändrade situationen beslutade sig ŻOB nu för att ändra sin taktik, nämligen att försöka skydda större grupper av befolkningen som gömmer sig i bunkrar och skyddsrum. Således eskorterade två ŻOB-avdelningar (Hochbergs och Sznajdmils) i fullt dagsljus några hundra människor från det förstörda skyddsrummet på Milagatan 37 till Milagatan 7. Partisanerna lyckades hålla det senare gömstället, där flera tusen människor fann skydd i över en vecka.

Nedbrännandet av gettot upphörde. Det fanns helt enkelt inga fler bostadskvarter och, vilket var ännu värre, det fanns inget vatten. Partisanerna själva klev nu ner i de underjordiska gömställen som befolkades av den civila befolkningen för att försvara vad som fanns kvar att försvara.

Strider och väpnade sammanstötningar förekom nu i huvudsak nattetid, medan gettot på dagarna var fullständigt utan liv. Tyskarna och ŻOB:s patruller möttes nu bara när gatorna var helt mörklagda, och den som hann skjuta först, vann. Våra patruller var utspridda över hela gettoområdet. Ett stort antal dödades varje natt på båda sidor. Tyskarna och ukrainarna gjorde det till en vana att patrullera gatorna i större grupper och bara lägga sig i bakhåll för partisanerna.

På första maj beslöt ledningen att genomföra en ”helgaktion”. Flera stridsgrupper skickades ut för att ”jaga” så många tyskar som möjligt. På kvällen hölls namnuppprop för första maj. Partisanerna fick lyssna på korta anföranden från några och ”Internationalen” sjöngs. Hela världen, det visste vi, firade första maj den dagen och överallt uttalades kraftfulla och meningsfulla ord. Men ännu hade aldrig ”Internationalen” sjungits under sådana annorlunda, så tragiska förhållanden, på en plats där en hel nation hade gått och fortfarande gick under. Orden och sången ekade i de förkolnade ruinerna och var, vid detta speciella tillfälle, en indikation på att socialistiska ungdomar fortfarande kämpade i gettot, och att de inte ens inför döden svek sina ideal.

Partisanernas situation blev allt allvarigare för varje timme. Det var inte bara brist på mat och vatten, utan ammunitionen började också bli sällsynt. Vi hade inte längre någon kontakt med den ”ariska sidan” och vi kunde därför inte arrangera transporten av ytterligare vapen som vi hade erhållit (på den ”ariska sidan”) från Folkarmén<sup>23</sup> medan striderna i gettot pågick (20 gevär och ammunition).

Tyskarna försökte nu lokalisera alla bebodda gömställen genom att använda utrustning för spårning av ljud och polishundar. Den 3 maj lokaliserade de gömstället på Franciszkańska-gatan 30, där operationsbasen för de av våra grupper som tidigare lyckats ta sig över från borstbindarnas område då var lokaliserad. Här utkämpades en av de mest lysande striderna. Kampen varade i två dagar och hälften av våra män dödades under den. En handgranat dödade Berek Sznajdmil. Men även i de svåraste stunderna, när det nästan inte fanns något kvar, höll Abrasha Blum uppe vår kampana. Hans närvaro bland oss betydde mer för oss och gav oss mer styrka än innehavet av de bästa tänkbara vapnen skulle ha gjort. Man kan knappast tala om segrar när själva Livet är orsaken till kampen och så många människor går förlorade, men en sak kan definitivt sägas om denna speciella strid: vi lät inte tyskarna genomföra sina planer. De evakuerade inte en enda levande människa.

Den 8 maj omringade en styrka med tyskar och ukrainare ŻOB-ledningens högkvarter. Striden varade i två timmar och när tyskarna övertygat sig själva om att de inte skulle kunna ta bunkern genom att storma den, kastade de in en gasgranat. Vem som än överlevde de tyska kulorna, vem som än inte blev ihjälgasad, begick självmord, för det stod helt klart att härifrån fanns ingen utväg, och ingen övervägde ens att låta sig tas levande av tyskarna. Jurek Wilner uppmanade alla partisaner att ta sina liv tillsammans. Lutek Rotblat sköt sin mamma, sin syster och sedan sig själv. Ruth sköt sju skott mot sig själv.

På så sätt gick 80 procent av de återstående partisanerna under, bland dem ŻOB:s överbefälhavare, Mordechaj Anielewicz.

På natten samlades de som mirakulöst undgått döden och anslöt sig till de få som återstod av styrkan i borstbindarnas område vilken nu låg förlagd på Franciszkańskagatan 22.

Samma natt anlände två av våra sambandsmän (S Ratajzer – ”Kazik”<sup>24</sup> och Franek) från den ”ariska sidan”.

<sup>23</sup> Armija Ludowa, den av kommunistpartiet ledda motståndsrörelsen.

<sup>24</sup> Kazik eller som hans riktiga namn var Simha Rotem. Kazik skrev på 1990-talet ned sin berättelse på hebreiska, vilken sedan översattes till engelska av Barbara Harshav under titeln *Memoirs of a Warsaw Ghetto Fighter* (Yale University Press 1994). Både Edelman och Kazik finns intervjuade i extramaterialet till DVD-versionen av Jon Avnets film *Uprising*, 2001. Den första filmen om upproret var dock en polsk film, Andrzej Wajdas *Wielki Tydzień*, 1995. Den är i sin tur baserad på den polske författaren Jerzy Andrezejewskis roman *Wielki Tydzień* (sv. övers. *Dödens karusell* av Johan Malm. Brombergs 1980).

Tio dagar tidigare hade ŻOB-ledningen skickat Kazik och Zygmunt Frydrych till vår representant på den ”ariska sidan”, Icchak Cukierman (”Antek”), för att organisera tillbakadragandet av stridsgrupperna via avloppsnetet. Nu anlände dessa sambandsmän.

Tyvärr var det för sent. Först och främst eftersom ŻOB nu knappast existerade längre, och inte ens det fåtal som återstod kunde föras ut ur gettot tillsammans.

Hela natten gick vi i avloppstunnlarna, kröp förbi otaliga hinder som tyskarna byggt för just ett sådant nödläge. Ingångsluckorna låg begravda under ruinhögarna, gångarna var minerade med handgranater som exploderade vid beröring. Då och då släppte tyskarna in gas i avloppssystemet. Under sådana omständigheter, i ett avlopp som var 80 centimeter högt, där det inte gick att stå rakt och där vattnet nådde våra läppar, väntade vi i 48 timmar på en lämplig tid för att ta oss ut. Varje minut förlorade någon annan medvetandet.

Törsten var vårt värsta handikapp. Några drack till och med det slemmiga avloppsvattnet. Varje sekund kändes som månader.

Den 10 maj klockan 10 på förmiddagen stannade två lastbilar vid falluckan i korsningen Prosta- och Twardagatan. I fullt dagsljus och utan nästan något som helst skydd (det utlovade skyddet från Hemmaarmén misslyckades och bara tre av våra sambandsmän och kamrat Krzaczek – en representant för Folkarmén som utsetts speciellt för detta uppdrag – patrullerade gatan), öppnades falluckan och den ena efter den andra beväpnade juden dök upp från det svarta hålets djup, med en förstummad folksamling som såg på (vid den här tiden var åsynen av *vilken jude som helst* en sensationell tilldragelse). Inte alla kunde ta sig ut. Våldsam och tungt slogs falluckan igen och lastbilarna körde därifrån i full fart.

Två stridsgrupper fanns kvar i gettot. Vi stod i kontakt med dem fram till mitten av juni. Efter det saknas varje spår av dem.

De som hade gått över till den ”ariska sidan” fortsatte partisankampen i skogarna. Majoriteten av dem gick så småningom under. Den lilla grupp som fortfarande var i livet vid den tiden deltog aktivt i Warszawaupproret 1944 som ”ŻOB-gruppen”. För närvarande är följande av våra kamrater fortfarande i livet: Chajka Belchatowska, B Szpigiel, Chana Krysztal, Masza Glejtman och Marek Edelman.

Under den period som föregick den sista tyska utrotningskampanjen var Bunds aktiviteter nära sammanflätade med ŻOB:s historia. Jag tror att det aldrig tidigare hade funnits en liknande samstämmighet och samordning mellan människor från olika politiska partier som under samarbetet mellan dessa olika grupper under den perioden. Vi var alla kämpar för samma rättvisa sak, likvärdiga inför historien och inför döden. Varje droppe blod hade exakt samma värde.

Jag vill emellertid nämna några av våra kamrater, även om det fanns många andra som dem, helt enkelt för att jag kom i kontakt med dessa i vårt dagliga arbete.

ABRASHA BLUM. Han var den väpnade kampens ideologiska fader i vårt parti. Fysiskt mycket svag, men med en ovanligt stark övertygelse och karaktärsstyrka, var han alltid den som beslutade om våra mest betydelsefulla drag, och han tog alltid parti för ungdomarna. Han lät aldrig entusiasmens och arbetets låga slockna. Lugn och samlad i de svåraste stunderna, tänkte han alltid på och höll uppsikt över andra. Han såg det helt enkelt som sin plikt, på samma sätt som han gjorde med de allra svåraste uppdrag. Vad han än gjorde så var det enkelt och uppenbart det rätta att göra. Vid flera tillfällen uppmanade vänner som oroade sig för hans säkerhet honom att lämna gettot och flytta till den ”ariska sidan”. Han gick emellertid aldrig med på att göra det, utan ville bli kvar i gettot till slutet. Och han förblev verkligen på sin post trots att han var fysiskt oförmögen att slåss. Han bar inte vapen men han var inte

desto mindre en partisan i hjärtat. I striderna den 3 maj om borstbindarnas bas, när ordern ”Alla till anfall” gavs och Abrasha frågade kommandanten om den även gällde honom, och denne – i den allmänna förvirringen och utan att hinna fundera ordentligt – svarade ”ja”, gick Abrasha, obeväpnad, till angrepp tillsammans med de andra.

JUREK BLONES. Han var kommandant för en stridsgrupp i borstbindarnas område och en ung entusiast. Två gånger, under de hårdaste striderna, när allt verkade förlorat och alla andra runt honom redan gav upp, förblev han ensam på sin post och slog ensam tillbaka tyskarna, och räddade därmed inte bara partisaners liv utan också livet på hundratals civila. Han fick inte leva för att berätta om det.

MEJLACH PERELMAN. Han ledde som kommandant för stridspatrullerna i det centrala gettot själv sina män vid flera tillfällen, och trängde ända fram till gettomuren. Under det sista uppdraget sårades han tre gånger av tysk gevärseld. Ett kraftigt magsår gjorde honom nästan orörlig, men han frånsade sig inte sitt ledarskap. Han täckte patrullens reträtt till dess bas. När de nådde fram till basen kunde han emellertid inte ta sig igenom den smala passagen och fick stanna kvar på utsidan. Hans kamrater gjorde det så bekvämt som möjligt för honom i ett av rummen på framsidan och lämnade en beväpnad vakt vid hans sida. När tyskarna närmade sig vid elvatiden på förmiddagen, gav han sitt vapen och sin ammunition till vakten ”så att det kan fortsätta att vara till nytta” och beordrade honom sedan att ansluta sig till de andra på insidan. Han stannade ensam kvar på övervåningen och gick under. Hans röst kunde höras länge mitt ibland eldsflammorna.

DAWID HOCHBERG. Han var kommandant för en stridsgrupp i det centrala gettot. Närmast ett barn, hans mamma ville så gärna rädda honom att hon förbjöd honom att gå med i ŻOB. När tyskarna närmade sig en bunker där fem stridsgrupper och flera hundra civila var gömda och deras död tycktes oundviklig, avstod Dawid från sina vapen och blockerade den smala passagen med sin egen kropp. I den ställningen dödades han av tyskarna, men innan hans inklämda kropp kunde dras bort, fick hela den civila gruppen liksom alla partisaner tid att lämna det hotade gömstället.

TOBCIA DAWIDOWCZ. Hon gick som sambandskvinna mellan områdena Schultz och Toebbens under striderna den fruktansvärda vägen under beskjutning mer än ett dussin gånger. När hon ledde sin grupp för sista gången, mot nedgången till avloppstunnlarna, stukade hon en fotled och kunde inte längre gå utan hjälp. Hennes vänner hjälpte henne, men när hon som den sista i raden skulle gå ner genom luckan till avloppstunneln, sa hon: ”Jag kommer inte med, eftersom jag inte vill göra den svåra vandringen ännu svårare för er...” Hon stannade i gettot, ensam, där hon gick under.

Den 10 maj 1943 tog den första perioden i vår blodiga historia, historien om Warszawas judar, slut. Platsen där gettots byggnader en gång hade stått blev en kantig hög av spillror som nådde tre våningar upp.

De som dödades i strid hade gjort sin plikt till slutet, till den sista blodsdroppen som sögs upp av gatubeläggningen i Warszawas getto.

Vi, som inte gick under, överlåter till er att hålla deras minne levande – för alltid.